

Dr. sc. Amir KLIKO

*Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti
i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu*

E-mail: klikoamir@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94(497.6)"1992" (093)

341.485:355.1:355.4(-058.6)(497.6 Kotor Varoš)"1992"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.379>

STRADANJE I ODBRANA KOTORVAROŠKIH BOŠNJAKA I HRVATA 1992. GODINE

Apstrakt: *Od jeseni 1991. do početka velikosrpske oružane agresije na međunarodno priznatu državu, Republiku Bosnu i Hercegovinu, u aprilu 1992, Jugoslavenska naroda armija bez borbe je zaposjela većinu teritorije koja je – u srpskim intelektualnim, političkim, vojnim i crkvenim krugovima – zamišljena za buduću srpsku državu na bosanskohercegovačkom državnom prostoru. Za tu srpsku državu planirano je da u njoj srpsko stanovništvo ima apsolutnu većinu u odnosu na druge narode. S obzirom da su na toj teritoriji koju je ona trebala zahvatiti u velikom broju, osim Srba, živjeli Bošnjaci i Hrvati – a u mnogim gradovima su bili i većinsko stanovništvo – srpska većina morala se uspostaviti nasilnim putem. Stvaranje i održavanje takve srpske države na tlu Bosne i Hercegovine, kasnije prozване Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, odnosno Republika Srpska, nije se moglo postići bez genocida i drugih oblika ratnih zločina nad bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom. Jugoslavenska narodna armija zaposjela je od oktobra 1991. do aprila 1992. većinu željene teritorije, a srpskim separatističkim vlastima na toj teritoriji ostala je obaveza da je vojnički odbrane i „etničke očiste“ od Bošnjaka i Hrvata što su i učinile u periodu agresije 1992-1995. godine. Osim što je zaposjela veći dio Bosne i Hercegovine za buduću srpsku državu, Jugoslavenska naroda armija ostavila joj je i naoružanje potrebno da formira vlastitu vojsku, odbrani već zaposjednutu teritoriju i zauzme onu koju savezna vojska radi političkih razloga nije uspjela. Do sredine maja 1992. godine Jugoslavenska narodna armija transformirana je u Vojsku Srpske republike Bosne i Hercegovine koja je u augustu 1992. preimenovana u Vojsku Republike Srpske. Srpsku nacionalističku i, naspram države Bosne i Hercegovine, separatističku politiku predvodila je Srpska demokratska stranka koja je izravno podržavana od strane Srbije, Crne Gore, Jugoslavenske narodne armije i Srpske pravoslavne crkve. Nakon što je cijelu 1991. uspješno urušavala upravnu strukturu i državne institucije Bosne i Hercegovine, Srpska*

demokratska stranka je 9. januara 1992. proglasila paradržavnu zajednicu pod nazivom Republika srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i njeno otcjepljenje od Bosne i Hercegovine. Opština Kotor-Varoš našla se u njenom sastavu. Demografski sastav opštine bio je takav da ni jedan od tri najmnogobrojnija bosanskohercegovačka naroda u njoj nije imao apsolutnu većinu stanovništva. Srba je bilo svega 38,14 % što je značilo da se s teritorije opštine mora odstraniti oko 60 % bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. To stanovništvo nije željelo napustiti svoj zavičaj. Jugoslavenska narodna armija izuzela je još 1990. naoružanje kotorvaroške Teritorijalne odbrane i odvezla ga u svoju kasarnu u Banja Luci. Nepune dvije godine kasnije vratila ga je srpskim separatistima u Kotor-Varoši. Međunarodni embargo na uvoz oružja u sve republike tadašnje Jugoslavije onemogućio je legalnim bosanskohercegovačkim organima da adekvatno pripreme kotorvaroške Bošnjake i Hrvate da se sami zaštite i opstanu u svom zavičaju. Geografski položaj Kotor-Varoši za odbranu Bošnjaka i Hrvata bio je veoma težak. Opština se nalazi duboko u teritoriji koju je za srpsku državu osigurala Jugoslavenska narodna armija prije agresije. Na čelu lokalne kotorvaroške vlasti do 11. juna 1992. nalazio se Anto Mandić iz Hrvatske demokratske zajednice. Kadrovi te stranke držali su još neke važne institucije opštinske uprave. Srpska demokratska zajednica, uz pomoć srpske vojske, lokalnih policajaca srpske nacionalnosti, pripadnika srpske Teritorijalne odbrane i jedinice za specijalne namjene Centra službi bezbjednosti Banja Luka nasilno je preuzela vlast u rano jutro 11. juna. Odmah je krenula s realizacijom svoje zadaće „etničkog čišćenja“ Kotor-Varoši od Bošnjaka i Hrvata. „Etničko čišćenje“ nije bilo izvedivo bez zločina nad tim narodima, te su istog dana srpske vojne i policijske snage počele s pojedinačnim i masovnim likvidacijama Bošnjaka i Hrvata. Zbog straha od potpunog istrjebljenja, znatan dio njih odlučio se na oružani otpor agresoru i zločincima. Skoncentrirali su se u nekoliko svojih sela, vojnički organizirali i branili do početka novembra 1992. godine.

Ključne riječi: Agresija, Banja Luka, Bosna i Hercegovina, genocid, Kotor-Varoš, odbrana, Skender Vakuf, Večići, Vojska Republike Srpske, zločini.

THE SUFFERING AND DEFENSE OF KOTOR VAROŠ BOSNIACS AND CROATS IN 1992.

Abstract: From the autumn of 1991 until the beginning of the Greater Serbia armed aggression against the internationally recognized state, the Republic of Bosnia and Herzegovina, in April 1992, the Yugoslav People's Army occupied most of the territory without struggle in Serbian intellectual, political, military and ecclesiastical circles the future Serbian state in the state of Bosnia and Herzegovina. It was planned for that Serbian state that the

Serbian population has an absolute majority in relation to other nations. Given the large number of Bosniaks and Croats living in the territory it was to occupy, in addition to Serbs - and in many cities there was a majority population - the Serb majority had to be established by force. The creation and maintenance of such a Serbian state on the territory of Bosnia and Herzegovina, later called the Republic of the Serb People in Bosnia and Herzegovina, ie the Republika Srpska, could not be achieved without genocide and other forms of war crimes against Bosniaks and Croats. From October 1991 to April 1992, the Yugoslav People's Army occupied most of the desired territory, and the Serbian separatist authorities in that territory remained obliged to defend it militarily and "ethnically cleanse" it of Bosniaks and Croats, which they did during the 1992-1995 aggression. In addition to occupying most of Bosnia and Herzegovina for the future Serbian state, the Yugoslav People's Army left it with the weapons it needed to form its own army, defend the already occupied territory and occupy what the federal army failed for political reasons. By mid-May 1992, the Yugoslav People's Army had been transformed into the Army of the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina, which was renamed the Army of the Republika Srpska in August 1992. Serbian nationalist and, unlike the state of Bosnia and Herzegovina, separatist policy was led by the Serbian Democratic Party, which was directly supported by Serbia, Montenegro, the Yugoslav People's Army and the Serbian Orthodox Church. After successfully destroying the administrative structure and state institutions of Bosnia and Herzegovina throughout 1991, the Serbian Democratic Party declared a parastatal union called the Republic of the Serb People in Bosnia and Herzegovina on January 9, 1992, and its secession from Bosnia and Herzegovina. The municipality of Kotor Varoš was part of it. The demographic composition of the municipality was such that none of the three most numerous peoples of Bosnia and Herzegovina had an absolute majority of the population. There were only 38.14% Serbs, which meant that about 60% of the Bosniak and Croat population had to be removed from the municipality. That population did not want to leave their homeland. The Yugoslav People's Army seized the weapons of the Kotor Territorial Defense in 1990 and took them to its barracks in Banja Luka. Less than two years later, it was returned to the Serbian separatists in Kotor Varoš. The international embargo on the import of weapons to all the republics of the former Yugoslavia made it impossible for the legal authorities of Bosnia and Herzegovina to adequately prepare the Bosniaks and Croats of Kotor to protect themselves and survive in their homeland. The geographical position of Kotor Varoš for the defense of Bosniaks and Croats was very difficult. The municipality is located deep in the territory provided for the Serbian state by the Yugoslav People's Army before the aggression. Until June 11, 1992, Anto Mandić from the Croatian Democratic Union was the head of the local Kotor government. The cadres of that party held some other important institutions of the municipal administration. The Serbian Democratic Union, with the help of the Serbian

army, local police officers of Serbian nationality, members of the Serbian Territorial Defense and the special purpose unit of the Banja Luka Security Service Center, forcibly took power in the early morning of June 11. She immediately started realizing her task of "ethnic cleansing" Kotor Varoš of Bosniaks and Croats. "Ethnic cleansing" was not possible without crimes against those peoples, and on the same day, Serbian military and police forces began individual and mass executions of Bosniaks and Croats. Fearing total extermination, a significant proportion of them opted for armed resistance to the aggressor and criminals. They concentrated in several of their villages, organized and defended themselves militarily until early November 1992.

Key words: *Aggression, Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, genocide, Kotor Varoš, defense, Skender Vakuf, Vecici, Army of Republika Srpska, crimes.*

Uvod

Bosanskohercegovačka javnost oskudno je upoznata sa stradanjem Bošnjaka i Hrvata Kotor-Varoši u periodu velikosrpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine. Još manje je poznat njihov herojski i vojnički kvalitetan otpor agresoru od juna do novembra 1992. godine. Iako malobrojno i u potpunom okruženju srpske većine, bošnjačko i hrvatsko stanovništvo nekoliko kotorvaroških sela s obje strane rijeke Vrbanje nekoliko mjeseci odolijevalo je stalnim napadima jedinica iz sastava 1. Krajiškog korpusa (1. KK) Vojske Republike Srpske (VRS) s područja Kotor-Varoši, Teslića, Čelince, Banja Luke i Skender Vakufa, jedinice policije za specijalne namjene Centra službi bezbjednosti (CSB) Banja Luka i policije Stanice javne bezbjednosti (SJB) Kotor-Varoš. Bez obzira što nisu mogli odbraniti svoja sela do završetka velikosrpske agresije, njihovi branioци uspjeli su borbom natjerati agresorsku stranu na pregovore oko sigurnog napuštanja teritorije. Nakon što je uz posredovanje biskupa banjalučke katoličke biskupije, Franje Komarice, a preko kojeg su vršeni pregovori sa srpskim vlastima, većina kotorvaroških Hrvata i Bošnjaka – civila i boraca – napustila područje, branioци sela Večići ostali su sami. Među večićkim branioциma bilo je i Bošnjaka, izbjeglica iz drugih sela koja se u junu 1992. nisu mogla odbraniti od velikosrpskog agresora.

Večićki branioци pregovarali su cijelu drugu polovicu oktobra sa srpskim vojnim i civilnim vlastima oko svog izlaska na slobodnu teritoriju. Međutim, zbog pretrpljenih većih gubitaka oko Večića tokom borbenih dejstava od juna do sredine oktobra, srpska strana postavljala je Večićanima teže i opasnije uslove nego su bili ostalim kotorvaroškim bošnjačkim i hrvatskim selima. Smjernice za pregovore davali su Radovan Karadžić i Ratko Mladić. Njihova mišljenja o izlasku večićkih civila su se razlikovala. Petnaestak dana

nakon odlaska većine hrvatskog i bošnjačkog stanovništva sredinom oktobra 1992, većički branioći krenuli su 3. novembra u vojnički proboj ka Jajcu i Travniku. Sudeći prema Mladićevoj naredbi, nisu ni imali drugog izbora. Da su ostali u selu, svi bi bili pobijeni. Oko pedeset Većićana poginulo je u proboju. O mjestu pokopa 161 zarobljenog borca koji su ubijeni u osnovnoj školi u selu Grabovica još uvijek ništa se ne zna. U toj grupi ubijen je i većički imam, starac Sulejman ef. Turudić. Na slobodnu teritoriju izašlo je 97-98 boraca.

U dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji i publicistici nije pridavana nikakva pažnja istraživanju stradanja kotorvaroškog stanovništva 1992-1995, ali ni odbrani od velikosrpske agresije na prostoru kotorvaroške opštine tako da na te teme nema ni objavljenih rezultata takvih istraživanja.

Prije devetnaest godina objavljeno je jedno memoarsko djelo aktivnih učesnika političkih, pa i vojnih, događanja u Banja Luci i Kotor-Varoši 1990-1995. godine. Djelo su potpisala četverica autora od kojih je za kotorvaroško područje značajno samo kazivanje Muhameda Sadikovića.¹ On se od septembra 1991. do početka velikosrpske agresije nalazio na poziciji zamjenika komandira SJB Kotor-Varoš što je bila i najviša funkcija koja je pripala Bošnjacima na osnovu izbornih rezultata iz 1990. godine. Sa otpočinjanjem agresije Sadiković se našao u ulozi komandanta formiranih jedinica Oružanih snaga Kotor-Varoš, odnosno Teritorijalne odbrane Kotor-Varoš. U monografiji *17. Viteška Krajiška brdska brigada Armije Republike Bosne i Hercegovine*, autora Amira Klike i Fikreta Ćuskića, u nekoliko redaka spomenut je izlazak preživjele grupe većičkih boraca na slobodnu teritoriju u širem rejonu travničkog sela Karaula oko 10. novembra 1992. godine.²

Za razliku od, brojem vrlo oskudne, literature na temu ratnih dešavanja u Kotor-Varoši 1992-1995. stanje s dostupnim historijskim izvorima znatno je bolje, a iz razloga što su se pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju u Hagu (Haški tribunal) vodili sudski postupci protiv više zločinaca koji su imali veze i sa ratnim zločinima nad kotorvaroškim Bošnjacima i Hrvatima (Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Momčilo Krajišnik, Biljana Plavšić, Stojan Župljanin, Radoslav Brđanin...). Haški tribunal (ICTY) objavio je zbirke dokumenata u svojim elektronskim bazama podataka koji su korišteni kao dokazni materijal u tim procesima. Dio tih dokumenata upotrijebljen je za ovaj rad. Ukupan broj dostupnih dokumenata zahtjeva veće naučno djelo. Jedna zbirka dokumenata u vezi s ratnim zločinima i borbenim dejstvima srpskih vojnih i policijskih snaga na području kotorvaroške opštine nalazi se u arhivu Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ). Nekoliko dokumenata iz te zbirke korišten je za potrebe ovog rada.

¹ Muharem Krzić, Osman Selak, Muhamed Sadiković, Hamdija Todorovac, *Svjedočiti zločin i bosnojublje*, "Bošnjačka liga"- Pokret za ravnopravnost, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo 2003. (dalje: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*).

² Amir Klike, Fikret Ćuskić, *17. Viteška Krajiška brdska brigada ARBiH*, Udruženje „17. VKbbr“, drugo izdanje, Ključ 2011, 31, 67-68. (dalje: A. Klike, F. Ćuskić, *17. Viteška*).

Od višestranačkih izbora u Bosni Hercegovini 1990. do velikosrpske agresije 1992. godine

Podnu sjevernih padina Vlašića, tridesetak kilometara jugoistočno od Banja Luke, u pitomoj dolini Vrbanje smješten je gradić Kotor-Varoš. Prema popisu stanovništva 1991. opština je imala 36.670 stanovnika od čega 13.986 Srba (38,14%), 11.161 Bošnjaka (30,43%), 10.640 Hrvata (29,01%), 707 Jugoslavena (1,92 %) i 176 „Ostalih“ (0,47 %).³

Najveća koncentracija srpskog stanovništva je u mjesnoj zajednici Maslovare koje se nalaze pored puta Kotor-Varoš – Teslić, a ispod planine Borje. Udaljene su od Kotor-Varoši 18 kilometara.⁴ U gradu je srpsko stanovništvo imalo blagu većinu (34,03%).⁵ Na lijevoj strani Vrbanje nalaze se bošnjačka sela Večići, Donji Vrbanjci, Kotor, Ravne, Hadrovci, Jarčišće, Doljani i Vranić. S desne strane rijeke su bošnjačka sela Dabovci, Vakufci, Hrvacani, Hanifići i Čirkin Brdo koja pripadaju mjesnoj zajednici Vrbanjci. Bošnjačko selo Garići pripada mjesnoj zajednici Maslovare. Viševice i Sokoline su veća hrvatska sela koja se nalaze na lokalnom putu Kotor-Varoš – Skender Vakuf, a na lijevoj strani Vrbanje. Nekoliko hrvatskih sela nalazi se i na desnoj strani (Bilice, Plitska i Baština).

Gotovo ravnomjerno raspoređena sa obje strane rijeke Vrbanje, na dužini od desetak kilometara, bošnjačka i hrvatska sela su i sa obje strane puta koji dolinom te rijeke povezuje Banja Luku s Teslićem i Dobojem čime je njihova pozicija za odbranu od agresora 1992. bila znatno teža. Taj isti put povezuje Maslovare s Kotor-Varoši. Jugoistočno od Večića, na padinama Vlašića, nalaze se mjesne zajednice Šiprage – s većinskim bošnjačkim stanovništvom – i mjesna zajednica Krušev Do – s većinskim srpskim stanovništvom. U mjesnoj zajednici Krušev Do ima i nekoliko bošnjačkih sela. Bošnjaci Šipraga i Kruševog Dola nisu organizirali odbranu.⁶ Komanda 1. lpr

³ ICTY, Republika Srpska (RS), MUP, Centar RDB Banja Luka, linija rada: 03, operativni radnik: 202, *Službena zabilješka*, 27. juni 1994. godine. Prema podacima trenutno dostupnim na Vikipediji opština Kotor-Varoš imala 36 853 stanovnika od čega 14 056 Srba (38,14 %), 11 090 Bošnjaka (30,09%), 10 696 Hrvata (29,02%), 745 Jugoslavena (2,022 %) i 267 „Ostalih“ (0,725 %). Up: <https://bs.wikipedia.org/wiki/Kotor-Varo%C5%A1>. Ti podaci ne razlikuju se mnogo od podataka u citiranoj službenoj zabilješci Državne bezbjednosti pri CSB Banja Luka iz juna 1994. godine.

⁴ Maslovarama pripadaju sela Bodnjik, Borci, Budžak, Dolina, Garići, Gornje Maslovare, Raštani, Lauši i Obodnik.

⁵ Od 7.411 stanovnika u gradu Srba je bilo 2 522 (34,03 %), Hrvata 1 789 (32,99%), Bošnjaka 1800 (24,29%), Jugoslavena 547 (7,381%) i „Ostalih“ 110 (1,484%). Up: <https://bs.wikipedia.org/wiki/Kotor-Varo%C5%A1>.

⁶ *...kada je 12.9.1992. godine, naše značajno ratište Meokrnje, koje se nalazi između Vlašića i Vučije planine, palo u ruke neprijatelju, tada su mještani Šipraga i šire mogli krenuti u pravcu Travnika, ali nisu to učinili, što govori o njihovoj opredjeljenosti da ostanu na tim prostorima, te što do sada nisu učinili bilo kakav bezbjednosni eksces...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine. Tog dana na Meokrnju poginulo je četrnaest boraca VRS a isto toliko ih je ranjeno. Smrtno je stradao

(Kotor-Varoš) procjenjivala je krajem decembra 1992. da u Šipragama i okolnim selima ima oko 3 500 Bošnjaka od kojih je približno 1 500 bilo vojno sposobnih.⁷

Prema rezultatima višestranačkih izbora iz novembra 1990. gotovo sve opštinske funkcije pripale su Hrvatskoj demokratskoj zajednici Bosne i Hercegovine (HDZ) i Srpskoj demokratskoj stranci (SDS) koje su osvojile najveći broj glasova. Za razliku od glasača srpske i hrvatske nacionalnosti koji su u apsolutnoj većini glasali za svoje nacionalne stranke, Bošnjaci su, osim za Stranku demokratske akcije (SDA), glasali i za nekoliko stranaka kadrovski proisteklih iz ranije organizacije Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Zato su izborni rezultati kotorvaroške SDA bili slabi, te su njeni kadrovi u novoj opštinskoj vlasti dobili samo mjesto opštinskog načelnika za finansije i u policiji funkciju zamjenika komandira SJB Kotor-Varoš. Nacionalne stranke (SDS, HDZ i SDA) napravile su pred izbore „antikomunističku“ koaliciju iako su se kandidati SDS-a u svojoj kampanji ponašali otvoreno neprijateljski i šovinstički prema Bošnjacima i Hrvatima.⁸ Predizborno koaliranje SDA s jasno šovinstički i antibošnjački opredijeljenim SDS-om prilično je uticalo na bošnjačko glasačko tijelo u njegovoj odluci da podrži stranke proistekle iz bivšeg Saveza komunista.⁹ Shodno prethodnom dogovoru koalicionih partnera, za predsjednika Skupštine opštine izabran je Anto Mandić (HDZ), za potpredsjednika Nedeljko Đekanović (SDS), za sekretara Andrija Kovač (HDZ), za predsjednika Izvršnog odbora Skupštine opštine Momčilo Komljenović (SDS) i za sekretara Čedo Đukić (SDS).¹⁰

i komandir čete: *...Neprijatelj je napad dobro planirao i izveo a Vojska je zatečena u opuštenom stanju sa vrlo slabim obezbjeđenjem što je imalo za rezultat toliki gubitak...* Komandant 1. lpbr (Kotor-Varoš), Dušan Novaković, procjenjivao je da ARBiH *priprema jači napad na grad*. Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 79. sjednice Ratnog predsjedništva održane 15.09.1992. godine*. Komandant 1. KK Momir Talić krtikovao je komandanta 22. lpbr Boška Peulića 14. septembra u vezi s gubitkom položaja na Meokrnju i pogibije petnaest boraca njegove brigade i ranjavanja dvadeset. Up: ICTY, VRS, 1. KK, strogo. pov. broj: 397-479/1-92, *Nefunkcionisanje rukovodjenja i komandovanja*, 14. septembar 1992. godine. Ovaj veoma uspješan napad na položaje 22. lpbr u rejonu Meokrnja izvela je jedinica Opštinskog štaba odbrane Travnik.

⁷ *...Još nije jasan i nesiguran je slučaj s. Šiprage za koje se zna da posjeduju nelegalno nabavljeno oružje i da ima veliki broj vojno sposobnih muškaraca (oko 1 500) što se radi o respektivnoj snazi. Za sada su iskazali lojalnost a pretpostavljamo da bi mogli u nekim okolnostima i da se dignu na oružje. Takođe pretpostavlja se da ima određen broj ljudi koji su se iz s. Večići sklonili u Šiprage...* Up: ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), pov. broj: 239/92, *Referisanje komandantu 1. krajiškog korpusa o stanju u 1. lpbr Kotor-Varoš i zoni odgovornosti brigade*, 6. decembar 1992. godine.

⁸ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 388-391.

⁹ Prilikom osnivanja Opštinskog odbora SDS-a u Kotor-Varoši, krajem augusta 1990, u gradu su brojni simpatizeri i članovi te stranke pjevali razne četničke pjesme i pozivali na “osvetu srpstva” prema “Turcima” i “ustašama.” Takvo ponašanje nastavili su do izbora. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 387-389. Predizborno koaliranje SDA s takvim SDS-om nije bilo dobro prihvaćeno kod kotorvaroških Bošnjaka što se za nju štetno odrazilo na dan izbora.

¹⁰ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 391.

Ne mogavši se osloniti na efektive lokalne Teritorijalne odbrane (TO) koja je bila pod kontrolom SDS-a i Jugoslavenske narodne armije (JNA), Bošnjaci i Hrvati su morali oružje i opremu nabavljati na „crnom tržištu“ što nije bilo posebno uspješno.¹¹ Mukotrpnim političkim dogovorima i pritiscima iz Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH) iz Sarajeva na lokalnu vlast došlo je do postavljenja bošnjačkog kandidata na mjesto zamjenika komandira SJB, Muhameda Sadikovića, što je bio najveći domet postizbornih dostignuća bošnjačke strane.¹² Bošnjački i hrvatski politički izabranici nadali su se da će preko SJB izboriti formiranje rezervnog sastava milicije u koji bi ušao određen broj Bošnjaka i Hrvata, a koji bi se na taj način i naoružali. Bio je to očajnički pokušaj rješavanja problema njihovog naoružavanja koje se nije moglo ostvariti preko TO. Od kraja 1991. godine Bošnjacima i Hrvatima nije preostalo ništa osim „alternativnih“ načina naoružavanja kako bi zaštitili svoje porodice i domove. Neki domaćini prodali su krave kako bi kupili puške.¹³ Srbi su u Maslovarama imali i tenkove JNA na raspolaganju kojima su patrolirali kroz Vrbanjce i demonstrirali silu.¹⁴ Na sve srpske provokacije u gradu ili na putevima, Bošnjaci i Hrvati uzvraćali su postavljanjem barikada na putu Banja Luka – Teslić. Najčešće u Vrbanjcima u kojima su čak i tenkove zaustavljali. U svoja sela nisu dopuštali ulazak jedinica JNA i drugih srpskih formacija.¹⁵ Bošnjaci su vršili određene pripreme za odbranu koja je, ipak, dugoročno bila nemoguća zbog dubine teritorije pod srpskom kontrolom i okruženošću sa svih strana.¹⁶

Sjeverozapadno od Kotor-Varoši je Banja Luka, zapadno Skender Vakuf, jugozapadno Travnik, te jugoistočno Tešanj, Teslić i Doboj. Između Kotor-Varoši i Travnika nalazi se planina Vlašić čije su sve dominantne objekte zaposjele jedinice JNA do početka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Inače, 1. KK VRS iz Banja Luke bio je jedan od najjačih korpusa te vojske. Njegova kvaliteta nije se ogledala samo u brojnosti ljudstva i opremljenosti materijalno-tehničkim sredstvima nego i u dobroj prekaljenosti jedinica koje su imale godinu dana dobrog ratnog iskustva na zapadnoslavonskom bojištu u

¹¹ ...Mato Karajica: *Od oružja nemamo ništa! Treba tražiti sebi dozvolu i kupiti oružje. Nikakve pare za oružje nisu stigle...* Up: ICTY, HDZ, Opštinski odbor (OO) Kotor-Varoš, *Sastanak proširenog sastava Predsjedništva HDZ-a Kotor Varoš*, 5. mart 1992. godine.

¹² Sadiković je počeo s radom u septembru 1991. godine. Up: ICTY, HDZ, OO Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa sastanka Predsjedništva OO HDZ Kotor Varoš održanog 31.01.1992. godine*, 31. januar 1992. godine.

¹³ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 421-422.

¹⁴ *Isto*, 423-424.

¹⁵ ICTY, JNA, 5. K, op. str. pov. broj: 84-35, *Dnevni operativni izvještaj*, 5. mart 1992. godine. *...Paravojne formacije za sada vrše obezbeđenja sela, u vidu seoskih straža i posedaju punktove na putevima gde vrše kontrolu ulaska i izlaska m/v i stanovništva iz naseljenih mesta...* Up: ICTY, JNA, 5. K, str. pov. broj: 44-1/112, *Redovni borbeni izvještaj*, 18. april 1992. godine.

¹⁶ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 420-431.

Hrvatskoj. Taj korpus nastao je transformacijom 5. korpusa JNA sredinom maja 1992. godine.¹⁷

U teškim borbama na zapadnoslavonskom bojištu 1991. učestvovala je i 122. laka pješadijska brigada (lpbr) čiji su borci bili s područja Kotor-Varoši, Čelinca, Skender Vakufa i drugih opština iz tog dijela Bosne i Hercegovine.¹⁸ Nakon transformacije JNA u VRS preimenovana je u 22. lpbr-Kotor Varoš. Njen zadatak bio je zaposjedanje vlašićkog platoa i osiguranje teritorije Kotor-Varoši, Čelinca i Skender Vakufa.¹⁹ Brigada je kasnije postala poznata po artiljerijskom teroriziranju srednje Bosne s vlašićkih visova, ali i presretanju izbjegličkih konvoja iz Bosanske krajine u srednju Bosnu kojom prilikom su njeni pripadnici pljačkali, silovali i ubijali prognanike.²⁰ Oni su 1. maja 1992. ubili i Bajrama Zenunija inženjera tadašnje RTV Sarajevo koji se nalazio na radnom zadatku u radiorelejnomo čvorištu Opaljenik (Vlašić).²¹ Komandant brigade bio je pukovnik Boško Peulić.²² Osim snažne i prekaljene pješadijske brigade, srpska strana na području Kotor-Varoši imala je i dobro naoružane jedinice TO-a i snage SJB. Naoružanje je obezbjedila JNA.²³

Kotovoški HDZ nije pripremao Hrvate za odbranu, a bio je i veoma podozrdiv u pitanju saradnje s Bošnjacima. Na sastanku njegovog predsjedništva (Anto Mandić, Mato Karajica, Marko Bilobrk, Pile Mandić, Josip Pranjić, Anto Kajić i Vinko Oršulić) 13. marta 1992. godine Ante Mandić

¹⁷ ICTY, JNA, 5. korpus, op. pov. broj: 414-2, *Regulisanje statusa AVL i GL*, 7. maj 1992. godine.

¹⁸ Komanda brigade u to vrijeme nalazila se u Maslovarama (Stevanovina). Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 389, 393.

¹⁹ Amir Kliko, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019, 140. (dalje: A. Kliko, *Rat*).

²⁰ A. Kliko, F. Ćuskić, *17. Viteška* 62.

²¹ *Isto*, 221.

²² A. Kliko, F. Ćuskić, *17. Viteška*, 19. Brojno stanje 22. lpbr u decembru 1992. bilo je 1 988 pripadnika. Pod svojom komandom imala je i pridodate jedinice: haubički divizion-122 mm (229 pripadnika), baterija-155 mm (104 pripadnika), Putni vod (20 pripadnika) i Pionirski vod (27 pripadnika) što je ukupno još 377 pripadnika. Od pješadijskog naoružanja raspolagala je sa: 1 302 automatske puške M70, 198 poluautomatskih pušaka M59/66, 137 pušaka M48, 82 puškomitraljeza M53, 33 puškomitraljeza M84, 111 puškomitraljeza M72, 52 snajperske puške, 28 pištolja, 12 minobacača 60 mm, 11 minobacača 82 mm, 11 bestrzajnih topova, 10 ručnih bacača i 15 ručnih raketnih bacača. Imala je osam tenkova (šest T34 i dva T55) od kojih su tri T34 u decembru 1992. bili neispravni za pokret, ali ih je koristila kao nepokretne vatrene tačke. Od ispravnih artiljerijskih oruđa raspolagala je sa pet top-haubica 155 mm, dvanaest haubica 122 mm, dva minobacača 120 mm, šest ZIS-ova i dva topa B-1 76 mm. U prethodnim borbenim dejstvima oštetila se jedna top-haubica 155 mm, dva topa B-1 76 mm i jedan minobacač 120 mm. Do decembra 1992. poginulo je 130 pripadnika, a 147 ih je ranjeno. Komanda brigade premještena je u selo Vitovlje. Up: ICTY, VRS, 22. lpbr, str. pov. broj: 545-1/92, *Referisanje K-dantu 1. K.K.*, 6. decembar 1992. godine. Broj poginulih i ranjenih pripadnika 22. lpbr odnosi se na njenu cijelu zonu odgovornosti, uključujući i borbe sa Armijom Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH) u rejonu Kotor-Varoši od 11. juna do 10. novembra 1992. godine.

²³ ICTY, JNA, Vojna pošta broj: 4022, pov. broj: 18/1-20, *Predaja naoružanja-naređenje*, 5. maj 1992. godine.

je kazao da se HDZ *ne može uplitati u srpsko-muslimanski sukob* i dodao: *A. Izetbegović je za vrijeme rata u Hrvatskoj istakao da je to srpsko-hrvatski sukob...nas Muslimani nisu branili 500 godina stoga se mi ne trebamo uzdati da nas drugi brani.* Mandić je blisko sarađivao s Matom Bobanom radi čega ovaj njegov stav nije začuđujući. Dva dana nakon ovog sastanka on je, a na Bobanov poziv, otišao na sastanak Glavnog odbora HDZ u Bugojno na kojem se birao vršilac dužnosti predsjednika stranke nakon prethodnog političkog linča Stjepana Kljuića.²⁴ Na sastanku kotovaroškog predsjedništva HDZ-a 3. aprila 1992. postavljeno je pitanje da li će se organizirati odbrana ili seoba hrvatskog stanovništva. Neki od članova predsjedništva konstatirali su da nema nikakvih priprema za odbranu.²⁵ Mjesec dana ranije Karajica je na sjednici predsjedništva stranke izjavio da Hrvati nemaju ništa *od oružja*, te je pitanje jednog od članova predsjedništva stranke na pomenutom sastanku 3. aprila – odbrana ili selidba – bilo potpuno opravdano.²⁶

U Grudama je 18. novembra 1991. formirana Hrvatska zajednica Herceg Bosna (HZ HB). Bio je to političko-vojni projekat predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana namijenjen razaranju Bosne i Hercegovine koje bi dovelo do njene podjele između Hrvatske i Srbije. Među trideset opština HZ HB našla se i kotovaroška.²⁷ Dakako da HZ HB nije mogla teritorijalno zahvatiti Kotor-Varoš pa je opravdano pitanje otkud se taj grad našao među njenih planiranih trideset opština.

Tuđmanova politika nije se odnosila samo na teritorijalnu podjelu Bosne i Hercegovine nego i na razmjenu njenog stanovništva, zajedno i u skladu s podjelom teritorije, što je on nazivao „humanim preseljenjem“. Hrvati na hrvatski dio, Srbi na srpski, a Bošnjaci tamo gdje im Hrvati i Srbi odrede njihovo parče Bosne i Hercegovine i njegovu teritorijalnu veličinu. U tom kontekstu može se razumijevati uključenost Kotor-Varoši u HZ HB, ali i katoličkog banjalučkog biskupa Franje Komarice u organizaciji iseljavanja kotorvaroških Hrvata i Bošnjaka jedanest mjeseci kasnije. Sudbina kotorvaroških Hrvata u načelu je dogovorena na privatnom i tajnom sastanku članova Predsjedništva SRBiH Nikole Koljevića i Franje Borasa s Franjom Tuđmanom u Zagrebu dan uoči proglašenja Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, odnosno 8. januara 1992. godine.²⁸ Na tom sastanku dogovoreno je da Srbi podrže teritorijalno i administrativno organiziranje Hrvata na određenom lokalnom prostoru interesantnom za srpsku stranu. Nikola Koljević

²⁴ ICTY, HDZ, OO Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa sastanka Predsjedništva OO HDZ Kotor Varoš održanog 13.03.1992. godine*, 19. mart 1992. godine.

²⁵ ICTY, HDZ, OO Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa sastanka sa predsjednicima podružnica HDZ Kotor Varoš održan dana 03.04.1992. godine*, 7. april 1992. godine.

²⁶ ICTY, HDZ, OO Kotor-Varoš, *Sastanak proširenog sastava Predsjedništva HDZ-a Kotor Varoš 05.03.1992. godine*, 19. mart 1992. godine.

²⁷ A. Kliko, *Rat*, 59-61.

²⁸ Predrag Lucić, *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, Kultura & Rasvjeta – Civitas, Split – Sarajevo 2005, 129-154. (dalje: P. Lucić, *Stenogrami*, Knjiga prva).

naveo je za primjer dijelove Banja Luke nastanjene većinskim hrvatskim stanovništvom. Podrazumijeva se da bi i hrvatska strana dala istu podršku za srpsko organiziranje na teritoriji koju srpsko vodstvo nije imalo namjeru obuhvatiti svojom paradržavnom. Svrha ove međusobne podrške bila je priprema organiziranja međusobne razmjene stanovništva. Koljević je čak ponudio formiranje i agencija koje bi se time bavile. Budućnost Hrvata Kotor-Varoši određena je već tada što dokazuje aktivnost i uloga biskupa Komarice u njihovom iseljavanju svega devet mjeseci poslije. Inače, biskup Komarica bio je tokom cijelog rata u Bosni i Hercegovini vjeran sljedbenik Tuđmanove politike teritorijalne podjele Bosne i Hercegovine i „humanog preseljenja“ njenog stanovništva.²⁹ U čestitki Mati Bobanu, povodom druge godišnjice od formiranja HZ HB, biskup Komarica je, pored ostaloga, napisao: *...Ako ne mognemo drugačije, onda vaša zapovijed, da ostanemo, ostati ćemo do zadnjega. A vaša zapovijed da idemo, ići ćemo tamo gdje nam kažete da idemo.*³⁰ To je, pored organiziranja iseljavanja kotorvaroških Hrvata i Bošnjaka u oktobru 1992, nedvojben vjerodostojan dokaz njegove uključenosti u Tuđmanovu politiku „humanog preseljenja“ Hrvata iz banjalučke regije.

Veliksrpska agresija na kotorvaroškoj opštini

Prva sedmica juna 1992. prošla je relativno mirno. Uglavnom, uobičajeni incidenti na kontrolnim punktovima. Bošnjaci i Hrvati čuvali su straže oko svojih sela i nadzirali put Banja Luka – Teslić na dužini od nekoliko kilometara.

Srpski obavještajci od 8. juna 1992. sugerisali su u izvještajima svojim nadređenim organima da se započne *akcija vraćanja naoružanja i čišćenja terena od „zelenih beretki“ i pripadnika HOS* na području Banja Luke i Kotor-Varoši kao jedinim mjesta gdje ona do tada *nije sprovedjena.*³¹ Njihove sugestije prihvaćene su isti dan.³²

Na Kurban bajram, 11. juna 1992, počela je srpska *akcija*. Policajci srpske nacionalnosti su uz pomoć srpske TO i 22. Ipbr nasilno preuzeli vlast.³³

²⁹ A. Kliko, *Rat*, 905.

³⁰ P. Lucić, *Stenogrami*, Knjiga prva, 393.

³¹ *...Posedujemo nepobitne dokaze da na području Vrbanjaca, opština Kotor Varoš, postoje formacije „zelenih beretki“. Sugerišemo da se na ova područja pod hitno preduzmu akcije u cilju vraćanja naoružanja i raščišćavanja sa ekstremistima.* Up: AIIZ, broj: 2-6354, RS, MILOŠ, broj: 208/92, 8. juni 1992. godine.

³² *...Na osnovu naših i drugih sugestija uskoro bi trebala započeti akcija faktičkog preuzimanja vlasti od strane SDS na području Kotor Varoša...Paralelno sa ovom akcijom trebala bi se odvijati i vraćanja naoružanja od lica koja isto drže bez dozvole, odnosno koja su ga dobila od stranke HDZ i SDA. Ova akcija trebala bi se odvijati sinhronizovano i uz pomoć CSB Banja Luka...* Up: AIIZ, broj: 2-6353, RS, MILOŠ, broj: 212/92, 9. juni 1992. godine.

³³ *...pored aktivnog i rezervnog sastava Milicije, učešće su uzele i specijalne jedinice CSB Banja Luka, zatim srpski teritorijalci i jedinice 122. lake pješadijske brigade...* Up: Srpska republika

Iz opštinskih, policijskih i drugih službi istjerali su većinu službenika bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Ostavili su samo one čiji su bliži članovi porodice bili u srpskoj vojsci.³⁴ Uhapsili su predsjednika Skupštine opštine Antu Mandića i komandira SJB (Nedjeljko Marić) i preuzeli sve institucije u gradu. Zastrašivali su Bošnjake i Hrvate nepotrebnom pucnjavom iz pješadijskog naoružanja što je Srbe ohrabrialo i podsticalo na nasilje prema njima. Srpska policija, srpska TO i VRS hapsile su Bošnjake i Hrvate na ulicama, poslu, njivama, te u stanovima i kućama. Ubijani su i premlaćivani, ali i zatvarani u „Pilanu“ i „Stari zatvor“ u kojima su užasno zlostavljani. Komandant oba ova mjesta zatočenja bio je Zdravko Samardžija iz CSB Banja Luka. Boško Peulić, Nedeljko Đekanović, Zdravko Pejić, Savo Tepić (načelnik SJB Kotor-Varoš), Dragan Bojić, Slobodan Župljanin, Dušan Novaković, Momčilo Komljenović i Slobodan Dubočanin su još neki od važnijih ljudi koji su organizirali i upravljali preuzimanjem vlasti i opisanim događajima. Preživjelo bošnjačko i hrvatsko stanovništvo bježalo je iz grada preko Vrbanje u Kotor i sela s lijeve obale rijeke. Uzurpatorska srpska vlast naredila je Bošnjacima i Hrvatima da predaju oružje, ali i pogonska goriva za motorna vozila (nafta, benzin, motorno ulje) zaprijetivši im drakonskim kaznama ako se ogluše na tu naredbu.³⁵ Dva dana kasnije srpska vojska zaposjela je Vrbanjce, mjesnu zajednicu nekoliko sela s većinskim bošnjačkim stanovništvom. Vrbanjci se nalaze uz put Banja Luka – Teslić. U Vrbanjcima je i raskrsnica puteva za Večiće i Hrvacane. Napad na Vrbanjce išao je iz dva pravca, od Kotor-Varoši i Maslovara. Na oba pravca učestvovali su i tenkovi 22. lpr. Iz rejon raskrsnice puteva u Vrbanjcima otvorena je artiljerijska vatra na Hrvacane i Bilice, sela s desne strane Vrbanje. Nakon što su razorili Hrvacane, tenkovi i pješadija ušli su u selo. Srpska vojska minirala je džamiju u selu. Stanovništvo i borci uspjeli su izbjeći u Čirkino Brdo i Hanifiće. Nakon što su srpske snage ovladale Hanifićima, Čirkin Brdom i Dabovcima, borci i civili povukli su se u rejon Bilica i Večića. Odbrana na desnoj strani Vrbanje organizirana je u Plitskoj. Na drugoj strani opštine, u Viševicama, Hrvati su odbili jak pješadijski napad srpskih snaga iz pravca Skender Vakufa. Nakon toga procijenili su da neće moći braniti selo, pa su se sa stanovništvom evakuirali u Sokoline oko kojih su postavili jaku odbranu.³⁶

U Banja Luci je formirana agencija za iseljavanje bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Krizni štab srpske opštine Kotor-Varoš (kasnije preimenovan u Ratno predsjedništvo) izdavao je odobrenja Bošnjacima i Hrvatima, koji nisu sudjelovali u „oružanoj pobuni“, da se mogu preko te

Bosna i Hercegovina (SrBiH), Opština Kotor-Varoš, *Bilten kriznog štaba*, godina I, broj 4, 7. juli 1992. godine.

³⁴ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 98. sjednice Ratnog predsjedništva održane 14.10.1992. godine.*

³⁵ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 395-397, 426, 432, 433, 436, 438.

³⁶ ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Đikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine; M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 435-436.

agencije iseliti u Hrvatsku.³⁷ Zahtjevima Srba za iseljavanje s kotorvaroške opštine nije udovoljavano, pa čak ni kada su se namjeravali preseliti u obližnju Banja Luku.³⁸ Razlog tome bila je potreba agresora za njihovom mobilizacijom u svoju vojsku.

Jedinica policije za specijalne namjene CSB Banja Luka vršila je pritisak na bošnjačko i hrvatsko stanovništvo da se iseljava s područja opštine pod kontrolom srpskih snaga.³⁹

Iseljavanje nije bilo besplatno. Plaćalo se stotinu njemačkih maraka (DM) takse po osobi.⁴⁰ Iseljavanja su organizirana u konvojima.⁴¹ Osim plaćanja takse, oni koji su se iseljivali morali su *u Osnovnom sudu da daju izjavu da svoju nepokretnu imovinu ostavljaju društveno-političkoj zajednici.*⁴² Morali su se istom izjavom obavezati i da se neće uključivati u Oružane snage Republike Bosne i Hercegovine (OS RBiH) i naglasiti kako dobrovoljno napuštaju zavičaj.⁴³

Bošnjacima i Hrvatima prilikom iseljavanja, i pored plaćenih taksi, otiman je preostali novac koji su nosili sa sobom. Na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 28. jula to je ocjenjeno kao problem koji može utjecati na usporavanje njihovog iseljavanja, te je samo iz tog razloga odlučeno da se poduzmu mjere sprječavanja tih pljački, a da se do tada opljačkani novac podijeli *za pomoć porodicama poginulih boraca i iskoristi za druge neophodne troškove opštine.*⁴⁴

³⁷ ...Udovoljava se zahtjevu Mehmedović Rasima i Mehmedović Sanje da mogu oputovati u Banja Luku i preko Agencije za preseljenje obezbijediti preseljenje u Zagreb. Up: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, Krizni štab, broj: 01-023-9/92, *Zaključak*, 18. juni 1992. godine.

³⁸ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 86. sjednice Ratnog predsjedništva održane 24.09.1992. godine.*

³⁹ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 67. sjednice Ratnog predsjedništva održane 20.08.1992. godine.*

⁴⁰ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 101. sjednice Ratnog predsjedništva održane 18.10.1992. godine.*

⁴¹ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 60. sjednice Ratnog predsjedništva održane 22.08.1992. godine.*

⁴² ICTY, SrBiH, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 46. sjednice Kriznog štaba održane 29.06.1992. godine.*

⁴³ *IZJAVLJUJEM DA DOBROVOLJNO NAPUŠTAM PODRUČJE OPŠTINE KOTOR-VAROŠ IZ SLJEDEĆIH RAZLOGA: Želim da se iselim, ostavljam zemljište u Kotoru, kuća razrušena, sa sobom vodim sina Smajlović Mustafu 1957. godine, snahu Zarfu rođena 1959. godine, unučad Adnan sin Mustafe 1981. g, Smajlović Muhameda Adela 1981. godine, Aida 1986. godine i unučad Mahmutagić Sulje Larisa i Alen rođene 89, i 84. godine. Obavezujem se da po prelasku u mjesto gdje idem kao i izvan tog mjesta neću se uključivati u oružane formacije i da se neću boriti protiv Vojske i interesa Srpske Republike Bosne i Hercegovine.* Izjavu je potpisao Smajlović (Ibro) Safet, rođen 1933. godine. Želio se iseliti u Zagreb. Izjave su rađene za tri institucije što pokazuje koji organi srpske vlasti su učestvovali u iseljavanju bošnjačkog i hrvatskog stanovništva: Krizni štab srpske opštine Kotor-Varoš, Agencija za preseljavanje stanovništva u Banja Luci i Autonomna regija Krajina. Up: ICTY, SrBiH, Autonomna regija Krajina, Opština Kotor-Varoš, broj: 01-372, *Izjava*, 21. august 1992. godine.

⁴⁴ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 41. sjednice Ratnog predsjedništva održane 28.07.1992. godine.*

Od sredine tridesetih godina 20. stoljeća do izbijanja Drugog svjetskog rata u nacističkoj Njemačkoj vršen je pritisak na Židove da se iseljavaju. Oni su, kao Bošnjaci i Hrvati u Republici Srpskoj pola stoljeća kasnije, također, morali plaćati takse za svoje iseljavanje vlastima koje su ih progonile i bilo im je zabranjeno da bilo šta od pokretne imovine iznesu iz Njemačke. Sva njihova nepokretna imovina ostajala je na raspolaganje nacističkoj vlasti kao i bošnjačka i hrvatska srpskoj paradržavi u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine.

Pojedini kotorvaroški intelektualci bošnjačke nacionalnosti aktivno su saradivali sa srpskim vlastima,⁴⁵ a neki Bošnjaci su se čak i priključili srpskoj vojsci.⁴⁶

Zločini nad Bošnjacima i Hrvatima bili su jezivi. Srpski policajci i vojnici uvodili su bošnjačke i hrvatske civile u objekte i palili ih. Naprimjer, u selu Dabovci tako su ubili dvadesetak Bošnjaka. Njihove leševe ubacili su u štalu i potom je zapalili.⁴⁷ U Hanificima su zatvorili šest muškraca, jednu ženu i desetogodišnje dijete u džamiju i ubili ih. Potom su ih umotali u džamijske tepihe i zapalili. U susjednom selu Čirkin Brdu ubili su još mještana Bošnjaka i njihove leševe spalili u štali.⁴⁸ U svim zauzetim selima činili su isto. Ubijali su, pljačkali, silovali, premlaćivali... Za srpske zločine u Kotor-Varoši karakteristični su brojni primjeri zatvaranja bošnjačkih i hrvatskih civila u objekte i spaljivanje, ubistava većeg broja žena i djece, ali i silovanja žena i djevojčica. U nekim slučajevima prvo su pucali u žrtve, a potom ih ranjene i mrtve spaljivali, a u nekim primjerima žive su ih palili. Često su ih i klali. Životna dob ili spol žrtava zločincima nisu bili bitni. Uz ubistva i druge oblike nasilja nad Bošnjacima i Hrvatima, srpske vojne i policijske snage, kao i civilni srpske nacionalnosti, pljačkali su njihovu pokretnu imovinu i uništavali nepokretnu. Srpska vlast je u napuštene bošnjačke i hrvatske kuće i stanove useljavala Srbe.⁴⁹

⁴⁵ ...*Mnogi razboriti ljudi, a među njima jedna grupa muslimanskih intelektualaca, uvidjevši svu besmislenost pružanja otpora Srpskoj vojsci i novoj vlasti, stavljaju se na raspolaganje Ratnom predsjedništvu i drugim organima vlasti, nudeći svoju pomoć u razrješavanju mnogih pitanja, a sami među svojim sunarodnjacima razobličavaju islamske fundamentaliste i ekstreme...* Up: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, *Bilten ratnog predsjedništva*, godina I, broj 6, Kotor-Varoš 24. juli 1992. godine.

⁴⁶ Alma Hadžiselimović, uposlenica opštine, tražila je isplatu zajamčenog ličnog dohotka od juna do oktobra 1992. *jer ima brata na ratištu već godinu dana*. Ratno predsjedništvo opštine Kotor-Varoš udovoljilo je njenom zahtjevu sa preporukom opštinskom organu u kojem je radila da je od 1. novembra rasporedi na radnu obavezu na istom radnom mjestu, a kako joj ne bi morali isplaćivati plaće za naredni period. Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 98. sjednice Ratnog predsjedništva održane 14.10.1992. godine*.

⁴⁷ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 410, 414. Preživio je Elvir Lihović. Iako ranjen uspio se izvući iz zapaljene štale i pobjeći u Večiče. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 411, 414.

⁴⁸ ICTY, *Izjava svjedoka Alekić Idriza*, Hag 11. oktobar 2001. godine; M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 415-416, 418-419.

⁴⁹ ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, *Bilten ratnog predsjedništva*, godina I, broj 6, Kotor-Varoš 24. juli 1992. godine.

Ti zločini bili su jasno upozorenje da pod vlašću „Srpske republike“ nema života za Bošnjake i Hrvate, a oni nisu mogli izbjeći na slobodnu teritoriju jer su sa svih strana bili duboko u teritoriji te zločinačke tvorevine. Odbrana preostalog stanovništva od pokolja bila je nužna. Četiri dana nakon srpskog preuzimanja Kotor-Varoši, Bošnjaci su u saradnji s Hrvatima organizirali Oružane snage Kotor-Varoš. Za komandanta štaba izabran je Muhamed Sadiković, a za njegovog zamjenika Goran Marković koji je uskoro poginuo u borbi. Formirano je sedam odreda.⁵⁰ Glavninu snaga odbrane činili su Bošnjaci.⁵¹ Odredi nisu raspolagali dovoljnom količinom vojničkog naoružanja i opreme za sve svoje pripadnike. Nisu imali ni uniformi. Do određenih količina oružja i opreme borci su došli tokom borbe s neprijateljem. Štab Oružanih snaga Kotor-Varoš bio je u selu Ravne. Međutim, zbog protivljenja mještana koji su se plašili da će radi toga stradati, izmješten je iz sela u šumsku lovačku kuću. Gotovo od samog početka agresije branioci Večića nisu se dobro slagali s komandom štaba, te su, uglavnom, samostalno vodili odbranu svog sela. U njihovom 84. odredu (kojeg su u ljeto preimenovali u 84. brigadu) bili su, osim Večićana, muškarci iz Postolja i Donjih Vrbanjaca, a priključili su im se i pripadnici 7. odreda iz Hrvaćana, Hanifića i Dabovaca.⁵²

S obje strane Vrbanje postavljene su kružne odbrane oko nekoliko bošnjačkih i hrvatskih sela. Veća slobodna teritorija bila je s lijeve strane rijeke, od Večića do Vranića. Enklave nisu bile međusobno povezane. Presjecao ih je put Kotor-Varoš – Maslovare. Ipak, po potrebi manje grupe branioca prelazile su noću ili u ranim jutranjim satima s jedne na drugu slobodnu teritoriju.⁵³ Početkom velikosrpske agresije, Bošnjaci i Hrvati, uspostavili su korektan vojnički odnos koji je poštovan do pada njihovih sela.⁵⁴

Poslije zaposjedanja nekih bošnjačkih sela s desne strane Vrbanje i šenlučenja po njima, srpske jedinice krenule su 29. juna tenkovima i pješadijom na Večiće. Minobacači i tenkovi iz Vrbanjaca vršili su artiljerijski baraž po selu. Vatreni položaji VRS-a za granatiranje Večića nalazili su se i u rejonima brda Stol i srpskog sela Zubovići. Bez obzira na jaku vatrenu podršku, branioci Večića zaustavili su napad na Večićkom polju. Bio je to šok za srpske napadače. Večićki branioci, ojačani izbjeglim muškarcima iz Hrvaćana, Hanifića i Dabovaca, zaustavili su tri tenka. Srpski gubici tokom prvog napada na Večiće bili su visoki. Nakon dvije sedmice, 11. jula, agresor je izveo još snažniji pješadijski napad. Tenkovima i transporterom probio je liniju odbrane i ušao u dio sela. Pješadijski napad podržavala su i četiri aviona. U selu je bila i „ratna bolnica.“ Agresorski vojnici ubijali su i klali sve koje su zatekli, starce,

⁵⁰ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 427, 439, 440, 441.

⁵¹ *Isto*, 441.

⁵² ICTY, *Izjava svjedoka Murisa Hadžiselimovića*, razgovor vodili Grant T. McIntosh Jr, Oyvind Hoel i Thomas Ackheim 26, 31. oktobar 1996. godine.

⁵³ Veći dio slobodne teritorije bio je prostor od Vranića do Večića (lijeva strana Vrbanje), a manji je zahvatao Bilice, Plitsku i dio Baštine. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 443.

⁵⁴ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 425, 439.

žene, djecu, pa i ranjenike u „ratnoj bolnici.“ Branioci Večića nisu se obeshrabrili. U protivnapadu izbacili su agresorske vojnike iz sela i vratili izgubljenu liniju uz visoke gubitke u živoj sili. Srpske snage su, također, imale veći broj poginulih.⁵⁵ U bijegu iz Večića ostavile su pokvaren tenk u zaseoku Zebe koji su pripadnici 84. odreda zarobili.⁵⁶ Večićani su s tenka skinuli što su mogli iskoristiti, ali nisu bili u mogućnosti da ga poprave i upotrebljavaju, te su ga kasnije zapalili. Večići su postali prokletstvo za srpske vojnike.⁵⁷

Biskup Komarica posjetio je Kotor-Varoš 27. juna 1992. kojom prilikom je u lokalnoj katoličkoj crkvi održao vjersku službu. Srpske snage, prema naređenju Momira Talića, komandanta 1. KK VRS, obezbjeđivale su njegov dolazak iz Banja Luke i povratak u nju kao i crkvu tokom obreda.⁵⁸ Svećenici Katoličke crkve iz Kotor-Varoši mogli su tokom cijelog vremena odbrane dijelova opštine, a i kasnije, slobodno ići do Banja Luke *na temelju jednokratne dozvole koju su dobivali od predsjednika Ratnog predsjedništva opštine Kotor-Varoš.*⁵⁹

Narednih mjeseci borbe su bile svakodnevne.⁶⁰ Branioci bošnjačkih i hrvatskih sela nisu uspostavili klasičnu liniju fronta nego su držali određena uporišta. Često su pravili zasjede na putu Banja Luka – Maslovar – Teslić. Posebno u Vrbanjcima i obližnjoj Rujevici. Nakon zasjede povlačili su se u svoja sela. Neprijatelju su nanosili velike gubitke.⁶¹ Jednom prilikom uspjeli su

⁵⁵ ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Dikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine; ICTY, *Izjava svjedoka Murisa Hadžiselimovića*, razgovor vodili Grant T. McIntosh Jr, Oyvind Hoel i Thomas Ackheim 26, 31. oktobar 1996. godine.

⁵⁶ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 444-445.

⁵⁷ ...*Naše jedinice imale su u proteklih 20-tak dana nekoliko žestokih okršaja s naoružanim ekstremistima svrstanim u jedinice „zelenih beretki“ ili ustaških formacija. Teške borbe jedinice kojom komanduje Boško Peulić vodile su u Hrvaćanima, Šipurama, Plitskoj, Bilicama i najteže do sada u Večićima. O žestini tih sukoba govori i podatak o većem broju poginulih preko 40 i oko 60 ranjenih boraca 122. brigade, rezervnog sastava Milicije, srpskih teritorijalaca, i specijalnih jedinica CSB...Ipak, najteže borbe tek nas očekuju – jer su u izuzetno dobro utvrđenim i branjenim Večićima, Sokolinama, Ravnama i još nekim selima izbjegli najokorjeliji ekstremisti i fanatici...* Up: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, *Bilten ratnog predsjedništva*, godina I, broj 6, Kotor-Varoš 24. juli 1992. godine.

⁵⁸ ICTY, VRS, 1. KK, op. pov. broj: 513-3, *Obezbjedjenje ličnosti Banjalučkog biskupa na verskoj svečanosti, naredjenje*, 24. juni 1992. godine.

⁵⁹ ICTY, Biskupski ordinarijat – Banja Luka, broj: 1175/92, 26. oktobar 1992. godine.

⁶⁰ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/195, *Borbeni izveštaj*, 26. juni 1992. godine; ICTY, SrBiH, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 40. sjednice Kriznog štaba održane 26.06.1992. godine*; ICTY, SrBiH, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 46. sjednice Kriznog štaba održane 29.06.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 36. sjednice Ratnog predsjedništva održane 26.07.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 60. sjednice Ratnog predsjedništva održane 22.08.1992. godine*.

⁶¹ ICTY, SrBiH, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 56. sjednice Ratnog predsjedništva održane 18.08.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 75. sjednice Ratnog predsjedništva održane 07.09.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 83. sjednice Ratnog predsjedništva održane 21.09.1992. godine*; ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 85. sjednice Ratnog predsjedništva održane 23.09.1992. godine*.

likvidirati čak i starješinu iz komande 1. KK VRS.⁶² Zasjeđe su uglavnom bile veoma uspješne s minimalnim vlastitim gubicima. Dešavalo se da likvidiraju i po trinaest srpskih vojnika.⁶³ Nisu dopuštali srpskoj strani da ukopa linije fronta oko njihovih sela i tako ih potpuno blokiraju. Na svaki takav pokušaj odgovarali su iznenadnim diverzijama i napadima.⁶⁴ Centar službi bezbjednosti Banja Luka obavijestio je 23. septembra sve svoje stanice javne bezbjednosti da je situacija na području SJB Kotor-Varoš *krajnje dramatična i teška* i da je do tog dana *poginulo preko 150 pripadnika vojske, milicije i građana*.⁶⁵

⁶² ...Danas 05.07.1992. godine oko 18,00 časova u zasedi koju su organizovale zelene beretke poginuo je pukovnik STEVILOVIĆ MILAN, načelnik obavještajno-bezbednosnog organa 1. KrK. Po povratku iz Maslovara sa radnog sastanka sa komandantom 122. lpbr, a po izlasku iz s. Vrbanjci za oko 1,5 km prema Kotor Varoši sa vozilom je naletio na prepreku od balvana, pri čemu su otpala dva točka, ali je uspeo vozilo održati još 100 m. Vozilo je napustio i nastavio borbu, ali je i pored toga presečen rafalima neprijatelja. Sa njim je bio i jedan od pomoćnika Načelnika MUP-a Bosanske Krajine STEVAN MARKOVIĆ... Poginuo je još za sada nepoznati civil iz Kotor Varoši koji se sa njima nalazio u vozilu... Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44/1-220, Vanredni izveštaj, 5. juli 1992. godine.

⁶³ U dokumentu 1. KK VRS od 3. augusta 1992. navodi se pogibija trinaest boraca u zasedi kod Kotor-Varoši. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 397-366/1-92, *Narušavanje mera bezbednosti*, 3. august 1992. godine. O tome je govorio i Slobodan Župljanin, tada komandant bataljona 1. lpbr (Kotor-Varoš), na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 15. augusta: ...Komandant bataljona Župljanin je istako da je situacija na terenu koju pokriva bataljon dosta složena i informisao je o napadu ekstremista na kombi vozilo u rejonu Orahova (Vigožde) kom prilikom je smrtno stradalo 13 vojnika, a 12 ih je ranjeno. Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, Izvod iz zapisnika sa 54. sjednice Ratnog predsjedništva održane 15.08.1992. godine. Istog dana i komanda 1. KK izvijestila je GS VRS da su na prostoru Kotor Varoši stalno prisutna zasedna dejstva od strane neprijatelja. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/300, *Redovni borbeni izveštaj*, 15. august 1992. godine.

⁶⁴ ...Za posljednjih 15 dana (do 26. jula 1992, op. a) na našoj Opštini izgubili smo 12 naših drugova i braće, 2 se vode kao nestali, i pitanje je da li se više uopšte nalaze među živima. 35 ljudi nam je ranjeno...Ove brojke pokazuju i opominju da smo u ratu...sa neprijateljem koji je dao „BESU“ za svog „BABU“ i sveti rat „DŽIHAD“. I pored toga što rat vodimo sa ekstremima koji se neće predati do posljednjeg, razvoj događaja ide u našu korist i naše pozicije su sve bolje. Neprijatelj je razbijen i obezglavljen uz velike gubitke. Uništena su mu dva jaka uporišta „HRVAČANI I BILICE“. Trenutno kontrolišemo većinu teritorije opštine izuzimajući prostor sa lijeve strane Vrbanje od Večića do Ravana. Na tom prostoru su sada neprijateljske snage, ali su u okruženju i pod stalnom vatrom. U svojim redovima imaju dosta ranjeni a rezerve hrane su im na izmaku. I pored toga neprijateljski ekstremisti predvođeni SPRŽOM (Stipo Marić, op. a) i SADIKOVIĆEM su 25.06. izvršili planirani i dobro koordinirani napad na tri mjesta istovremeno: Vrbanjci, Rujevica i Kotor... Neprijatelj još nije pobijeđen i ovakav ranjen i uzdrman je i najopasniji...Glavu gore i ne klonimo duhom... Up: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, Bilten kriznog štaba, Godina 1, broj 3, Kotor-Varoš 26. juli 1992. godine.

⁶⁵ ...situacija na području sjb kotor vaross je krajnje dramatična i tessa. veliki broj pripadnika srpske vojske sa ovog područja se nalazi u srpskoj vojsci na području korichana i vlassicca. do sada je poginulo preko 150 pripadnika vojske, milicije i građana. pretpostavlja se da se na ovom području nalaze znachajnije snage hos-a i zelenih beretki. ubrzo chemo krenuti u konachan obrachun i chichenje terena, zbog chega je potrebno odmah preduzeti mjere u cilju pripreme ljudstva i opreme za ovu akciju kojom chemo praviti zasjedu sa srpskom vojskom. akcija che pocheti ubrzo... Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, broj: 11-184, Banja Luka, 23. septembar 1992. godine.

Poput nacističkih vojnika iz Drugog svjetskog rata, pripadnici VRS svetiili su se masakrima nad nedužnim bošnjačkim i hrvatskim civilima za svoje poginule suborce.⁶⁶ Činili su to veoma često.⁶⁷

Veza kotorvaroških branioca sa slobodnom teritorijom u srednjoj Bosni održavala se prelaskom preko prostora pod kontrolom srpskih snaga. Jedan put išao je preko Šipraga prema travničkom selu Gluha Bukovica, a drugi pored srpskog sela Grabovica do hrvatskog sela Dobretići kod Skender Vakufa. Oba puta bila su veoma rizična i išlo se po nekoliko noći. Tim putevima prenošeni su lijekovi, municija, oružje... Borci su morali zaobilaziti mnogo srpskih sela i zasjeda na Vlašiću. Njegovi planinski klanci fizički su izuzetno ekstremni.⁶⁸

Prema srpskim obavještajnim, *dosta pouzdanim saznanjima*, broj branitelja bio je oko 3 000 boraca.⁶⁹ Muris Hadžiselimović, član komande štaba Oružanih snaga Kotor-Varoš, u svojoj izjavi datoj istražiteljima Haškog tribunala 1996. godine, navodi da je *na vrhuncu pokret otpora* imao 800-900 muškaraca i žena koje su bile angažirane u sanitetskom odjeljenju i kuhinji.⁷⁰ Iz njegove izjave nije jasno da li se taj broj odnosi i na pripadnike 84. odreda (Večići) ili samo na ostale jedinice koje su bile pod komandom štaba čiji je bio član.

Srpska artiljerija, kao i na ostalim bosanskohercegovačkim bojištima, za svoje vojničke neuspjehe i gubitke svetiila se nad nedužnim civilima koje je držala pod opsadom u njihovim naseljima. Sva bošnjačka i hrvatska sela žestoko su i često granatirana, a posebno su stradali Večići i Hadrovci. Osim

⁶⁶ ...*Poslije diverzantskog napada na minibus u rejonu Kotor Varoš i pogibije naših 13 boraca, lpbr iz Čelinca je izvršila osvetu nad muslimanskom stanovništvom u širem rejonu Čelinac. Trenutno stanje je smireno, a ovakve osvete su učestala praksa.* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/304, *Borbene izveštaj*, 17. august 1992. godine.

⁶⁷ ...*Sve više je prisutna osveta boraca na muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, posebno na onim koji imaju iz svoje porodice pripadnike "beretki"...* U velikoj meri bezbednost se narušava samostalnim akcijama sve većeg broja grupa boraca koji deluju osvetnički prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu... Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/305, *Redovni borbeni izveštaj*, 17. august 1992. godine.

⁶⁸ ICTY, VRS, 22. lpbr, str. pov. broj: 286-4/92, *Instrukcija za dalja dejstva*, 4. august 1992. godine. ...*Veoma složeno stanje na teritoriji je širi prostor Kotor Varoš gde muslimansko-hrvatske ekstremne grupe organizovano i efikasno dijeluju. Iz rejona s. Šiprage te šireg prostora Pougarije neprekidno upućuju grupe koje zasednim dejstvima nanose ozbiljne gubitke našim jedinicama...* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/305, *Redovni borbeni izveštaj*, 17. august 1992. godine.

⁶⁹ ...*Prema dosta pouzdanim saznanjima neprijateljske formacije na području Kotor Varoša broje oko 3.000 pripadnika koji su uglavnom locirani u brdima oko Kotor Varoša i zahvaljujući tome dominiraju širim prostorom na području ove opštine, a predstavljaju i stvarnu opasnost za sve one koji se kreću magistralnim i drugim putevima na ovom području, kao i za građane koji su prisiljeni da obrađuju zemlju van područja grada. Stanje u Kotor Varošu ne popravlja se više od 3-4 mjeseca i svakim danom sve se više stvara neizvjesnost i nesigurnost za srpski živalj na ovom području, što je uslovalo da se dobar broj Srba iseli sa ovih prostora...* Up: AIIZ, broj: 2-6352, MILOŠ, broj: 370/92, 7. septembar 1992. godine.

⁷⁰ ICTY, *Izjava svjedoka Murisa Hadžiselimovića*, razgovor vodili Grant T. McIntosh Jr, Oyvind Hoel i Thomas Ackheim 26, 31. oktobar 1996. godine.

teške dalekometne artiljerije iz pravca Skender Vakufa i minobacačke iz bliže okoline, srpska vojska je koristila i avione u napadu na Večiće. U aviobombardiranju 11. jula poginula je Fatima Hibić, a nekoliko drugih civila je ranjeno. Korištene su „kasetne“ i „napalm“ (zapaljive) bombe kao i bombe velike razorne moći zvane „krmače.“⁷¹ Kod prodavnice u Vrbanjcima stalno je bio jedan tenk, udaljen od Večića oko 800-900 metara zračne linije. Često je tukao po Večićima.⁷²

Početak odbrane bio je tegoban. Srpska vlast tražila je oružje od Bošnjaka i Hrvata, a u zamjenu nudila mir i sigurnost. To je zbunjivalo uplašene ljude. Mnogi su na to pristali, ali su i vršili pritisak na branioce da i oni postupe isto. Prema srpskim izvještajima predali su nekoliko stotina „cijevi“ (do 20. juna 1992. godine 568 „cijevi“ vojsci i 14 policiji).⁷³ Među tim „cijevima“ je i lovačko oružje kao i pištolji s prijeratnim legalnim dozvolama. Ali, mještani sela koja nisu pružala otpor ili su predala oružje, ipak su nastradali.⁷⁴ Srpske vlasti nisu održale obećanje što je uticalo na svijest o potrebi vojničke odbrane. Nakon prvih masakara nestalo je „glasova“ koji su unosili razdor s prijedlogom oko predavanja oružja agresorskim vlastima. Jedina preostala opcija bila je borba do nekog političkog rješenja.⁷⁵

U izvještajima VRS od juna do oktobra 1992. gotovo svakodnevno spominju se njene teške borbe i gubici u živoj sili na kotorvaroškom bojištu.⁷⁶

⁷¹ ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Đikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine; M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 446-447.

⁷² Večići su često i žestoko granatirani. ...*Mislim da su potrošili hiljade granata da bi srušili samo donju džamiju u Večićima...* Na površinom skromnu slobodnu teritoriju agresor je znao ispaliti i po 2000 granata...*gađana su sva sela, a posebno selo Večići*. Snalažljivi branioци Večića vadili su eksploziv iz neaktiviranih projektila. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 448. U Vrbanjcima se nalazio tenk T34. Up: ICTY, VRS, 1. KK, pov. broj: 18-9/47, *Stanje tenkova u 22. lpr. izveštaj*, 23. juni 1992. godine.

⁷³ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 28. sjednice Kriznog štaba održane dana 20.06.1992. godine*.

⁷⁴ Stanovnici Kotora i Kukavica predali su 72 „cijevi“. Ponajviše je to bilo lovačko oružje i automatske puške pripadnika rezervnog sastava SJB Kotor-Varoš. Nakon toga pripadnici jedinice policije za specijalne namjene CSB Banja Luka pretresli su im kuće. Ništa nisu pronašli od oružja. Ipak, zarobili su ih. Neke su ubili na licu mjesta, a neke na putu prema gradu. Na mostu preko Vrbanje ubili su još par muškaraca i staricu Bošnjakinju od 90 godina koja se slučajno zadesila na mostu. Ukupno su tog dana iz ta dva naselja ubili 65 bošnjačkih i hrvatskih civila različite životne dobi i spolne strukture. Neke su strijeljali u grupama, druge ubijali pojedinačno iz bliske udaljenosti, a nekoliko njih zaklali su noževima. Dvojicu su ubili tako što su na njih pustili pse „vučjake“ koji su ih rastrgli. Ranjene iz tog masakra žive su sahranili s leševima ubijenih. Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 399-405.

⁷⁵ M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 432-443.

⁷⁶ ... *Stanje na teritoriji se ne menja. Sukobi sa odmetničkim grupama i čišćenje Kotor Varoša i doline r. Sane traje i dalje...* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/197, *Redovni borbeni izveštaj*, 24. juni 1992. godine. ...*Sukobi su prisutni na prostoru Kotor Varoš u selima Vranić i Ravne...* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/202, *Redovni borbeni izveštaj*, 27. juni 1992. godine ...*Posebno je složena situacija na području Kotor Varoši gde se situacija sve teže kontrolira zbog daljeg vojnog organizovanja muslimanskih i ustaških ekstremista...Ponovo ističemo složenu situaciju na teritoriji Kotor Varoši gde se sva muslimanska sela borbeno*

Za gušenje „oružane pobune“, kako se to kaže u srpskim dokumentima za odbrambene aktivnosti branioca bošnjačkih i hrvatskih sela, angažirane su i druge jedinice 1. KK, osim 22. lpbr. Tokom ljeta formirana je 1. lpbr-Kotor Varoš s jedinim zadatkom uspostavljanja kontrole nad cijelim područjem Kotor-Varoši. Sa zapadne strane napadale su jedinice 1. lpbr-Kneževo (Skender Vakuf). Od pravca Banja Luke angažirana je i 1. lpbr-Čelinac, a od Maslovara i tesličke jedinice.⁷⁷ U ispomoć vojsci često je dolazila i jedinica policije za specijalne namjene CSB Banja Luka. Poznata je po većim gubicima oko Večića. Pripadnici te jedinice su se – prema brojnim izvještajima VRS i bilješkama u zapisnicima Kriznog štaba srpske opštine Kotor-Varoš (Ratno predsjedništvo) – naročito agresivno ponašali prema bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu pod kontrolom srpskih snaga.⁷⁸ Osim jedinice policije za specijalne namjene CSB Banja Luka, zadatke na kotorvaroškom bojištu dobijale su i stanice policije iz okoline.

Veći broj vojnih obveznika hrvatske nacionalnosti s kotorvaroške opštine prešao je do sredine jula u Dobretiće i priključio se Hrvatskom vijeću obrane (HVO).⁷⁹ Bez obzira na agresorske pokušaje, od sredine juna do početka oktobra 1992. nije se mnogo šta promijenilo na terenu. Bošnjaci i Hrvati su se i

organizovala i odbijaju svake pregovore sa srpskim vlastima... Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/238, Redovni borbeni izvještaj, 15. juli 1992. godine. ...U ostalim delovima zone je stanje stabilno, sem u širem rejonu Kotor Varoš, gde se i dalje vrši prikupljanje muslimanskih snaga, pre svega fanatika. Priprema se akcija za raščišćavanje... Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/240, Redovni borbeni izvještaj, 16. juli 1992. godine. ...Ekstremne grupe, posebno muslimanske i dalje izvode iznenadne i terorističke akcije u rejonu Kotor Varoš... Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/252, Borbeni izvještaj, 23. juli 1992. godine. ...Prema neproverenim podacima ojačavaju se i snage muslimanskih fanatika u širem rejonu Kotor Varoš...Nastavlja se razbijanjem otkrivenih ekstremista istočno od Ljubije i u širem rejonu s. Večići (j/i od Kotor Varoši)... Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/258, Borbeni izvještaj, 26. juli 1992. godine. ...U Kotor Varošu stanje je i dalje veoma napeto jer muslimanski fundamentalisti uporno odbijaju da se predaju iako su u potpunom okruženju. U rejonu s. Večića ustaše ne odustaju od namjere da povrate Kotor Varoš u koje se upućuje pomoć iz Travnik. Njihov cilj je također i ponovno osvajanje Vlašića gdje se stalno ubacuju DTG veće jačine... Up: ICTY, VRS, 1. KK, obaveštajno-bezbednosno odeljenje, str. pov. br: 22-200, Obaveštajno-bezbednosna informacija, 17. august 1992. godine. ...Na prostoru Kotor Varoši i dalje se vode borbe sa ekstremnim muslimanskim grupama... Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/330, Redovni borbeni izvještaj, 30. august 1992. godine. O gubicima VRS i policije RS na području kotorvaroške opštine od 11. juna do 24. jula opširnije u: ICTY, SrBiH, Opština Kotor-Varoš, Bilten ratnog predsjedništva, Godina I, broj 6, Kotor-Varoš 24. juli 1992. godine.

⁷⁷ ICTY, VRS, 1. KK, op. str. pov. br: 553-3, *Angažovanje snaga grupe lakih brigada u zoni 122. lpbr-naredjenje*, 20. juli 1992. godine; ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 397-421/1-92, *Opremanje i predislokacija jedinica na prostoru Romanije*, 4. septembar 1992. godine; ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), pov. br: 91/92, *Zapovijest za napad*, 24. septembar 1992. godine.

⁷⁸ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. br: 44-1/327, *Borbeni izvještaj*, 29. august 1992. godine

⁷⁹ ...Veći deo borbeno sposobnih pojedinaca i grupa iz rejona Kotor Varoš se je prebacilo u rejon s. Dobratić i druga sela Pougarka, pri čemu je stupilo direktno u oružane formacije HVO... Up: AIIZ, broj: 2-6351, VRS, Komanda grupe brigada, Skender Vakuf 16. juli 1992. godine; ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), *Zapovest za izvođenje borbenih dejstava*, Kotor-Varoš 23. juli 1992. godine.

dalje uporno branili. Ipak, njihov korektan međusobni odnos narušen je krajem ljeta. U Hrvatskoj je formirana jedna dobrovoljačka jedinica Kotorvarošana zaposlenih u inostranstvu. Kupili su oružje i krenuli u rodni kraj. Stigli su u Dobretiće odakle su se nadali borbom probiti do kotorvaroške slobodne teritorije. Jedinica je bila nacionalno mješovita – Bošnjaci i Hrvati – ali u sastavu HVO kao 1. Kotorvaroška bojna. Angažirana je na dobretićkim linijama odbrane.⁸⁰ Išla je i na jajačko bojište. Neki Bošnjaci su svojevrijem krenuli prema Večićima i tamo se priključili 84. odredu (84. brigadi). Oko 150 do 200 pripadnika 1. Kotorvaroške bojne došlo je na područje Sokolina. Njen komandir, Stipo Karajica, sa sobom je donio naredbu od komandanta bojne, Zorana Piličića, kojom je trebalo da HVO preuzme komandu nad svim snagama odbrane na kotorvaroškoj opštini. To je izazvalo prve nesuglasice između branioca Bošnjaka i Hrvata. Iako su problemi nakratko prevaziđeni, ubrzo su se Hrvati, branioci Sokolina, počeli bez borbe povlačiti sa svojih linija odbrane.⁸¹ U konačnici to je dovelo do njihovog odustajanja od borbe za hrvatska sela i dogovora biskupa Komarice sa Srbima oko napuštanja teritorije.⁸²

Nakon niza neuspješnih pokušaja osvajanja cjelokupne teritorije kotorvaroške opštine, velikog utroška materijalno-tehničkih sredstava i visokih gubitaka žive sile od sredine juna, VRS je pokrenula u 4 sata 25. septembra posljednju svoju operaciju s ciljem zaposjedanja neokupiranih bošnjačkih i hrvatskih sela. Nositelj napada bila je 1. lpbr (Kotor-Varoš), a sadejstvovale su joj 1. lpbr (Skender Vakuf), 2. bataljon 22. lpbr s tenkovskim vodom iz sastava brigade, vod jedinice policije za specijalne namjene CSB Banja Luka i jedna četa čelinačke pješadijske brigade. Policija SJB Kotor-Varoš dobila je zadatak osiguranja terena po dubini. Napad je planiran u dvije faze. U prvoj fazi 1. lpbr (Kotor-Varoš) u sadejstvu s 1. lpbr (Skender Vakuf) i 2. bataljonom 22. lpbr imala je zadatak zaposjesti sva sela na lijevoj obali Vrbanje. Na toj strani rijeke nalaze se i Večići, ali u zapovijesti za napad ni jednoj jedinici nije stavljeno u zadatak zasposjedanje tog sela iako se kaže da je cilj borbenih dejstava stavljanje *svih naselja u kojima je neprijatelj živio pod kontrolu*. Druga faza napada odnosila se na bošnjačka i hrvatska sela na desnoj obali Vrbanje i ona je trebala započeti po uspješnom okončanju prve faze. U prvoj fazi napada 1. lpbr (Skender Vakuf) dobila je pravac borbenog djelovanja Viševice – Sokoline – Varjače – Marići – Jakotina. Na tom pravcu odbranu su izvodili Hrvati jer su to njihova sela.⁸³ Drugi bataljon 22. lpbr, s tenkovskim vodom, angažiran je na

⁸⁰ Dobretići su veće skendervakufsko hrvatsko selo na Vlačiću.

⁸¹ Srpska vojska ušla je u Sokoline do 2. oktobra 1992. godine. Kod sela Rastika zarobila je šesnaest hrvatskih branioca. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/392, *Borbeni izveštaj*, 2. oktobar 1992. godine.

⁸² M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 449-451.

⁸³ Sokoline su napuštene bez borbe do 2. oktobra. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/392, *Borbeni izveštaj*, 2. oktobar 1992. godine. Za pretpostaviti je da je razlog tome aktivnost biskupa Komarice u vezi sa iseljavanjem kotorvaroških Hrvata. Bilo bi uzaludno braniti hrvatska sela i gubiti živote boraca i civila kada je već dogovor o njihovom iseljavanju bio u svojoj završnoj fazi. Dan ili dva prije ulaska srpske vojske u Sokoline biskup Komarica bio je kod

lijevoj obali Vrbanje u sadejstvu 1. lpbr (Kotor-Varoš). Jedinica policije za specijalne namjene CSB Banja Luka sadejstvovala je 1. lpbr (Kotor-Varoš) na pravcu napada Kotor – Zagrađe. Pješadijska četa iz Čelinca posjedala je položaj duž komunikacije Kotor-Varoš – Banja Luka od Zabrđa do Usjeka. Glavni pravac napada 1. lpbr (Kotor-Varoš) u prvoj fazi bio je Kotor-Varoš – Hadrovci, a pomoćni Ilijaševica – Bilice. U drugoj fazi napada glavni pravac te brigade bio je Kotor-Varoš – Bilice, a pomoćni Ilijaševica – Plitska i Vrbanjci – Hrvacani. Osim tenkovskog voda iz sastava 22. lpbr za vatrenu podršku pješadijskim jedinicama angažirana je i značajna artiljerijska podrška iz sastava brigada koje su učestvovala u ovoj operaciji.⁸⁴

Na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 27. septembra Slobodan Župljanin izvjestio je da ofanzivna dejstva idu po planu na lijevoj obali Vrbanje i da nije bilo većih borbi prethodnih dana. Poginula su dva branioca (ARBiH). Predsjednik Ratnog predsjedništva, Nedeljko Đekanović, obišao je dan ranije Kotor i Stari Grad. Ocijenio je da je *bilo napretka*, ali nije bio u potpunosti zadovoljan *jer ima dosta odsutnih vojnika sa raznim opravdavanjima i potvrdama*.⁸⁵ Dva dana poslije Župljanin je na 88. sjednici Ratnog predsjedništva informirao prisutne da se napadna dejstva i dalje odvijaju prema planu i da su izvršena nasilna izviđanja i ubacivanje grupa na desnoj obali Vrbanje. U zaseoku Šipure (Plitska) tom prilikom ubijena su dva branioca, sedam ih je zarobljeno i jedna žena. Prema njegovim saznanjima, u Večićima i ostalom području gdje je koncentriran neprijatelj bilo je haotično

srpskih vlasti u Kotor-Varoši. Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 90. sjednice Ratnog predsjedništva održane 1.10.1992. godine*.

⁸⁴ ZADACI JEDINICAMA: 1. Prva lpč (laka pješadijska četa, op. a) bez jednog voda sa vodom CSB i vodom AD (-1) sa p/p (početni položaj, op. a) desno most u Kotoru lijevo stari most kod pijace napada glavnim snagama pravcem pijaca – Kula – Lipik – Zagrađe, a pomoćnim snagama pravcem most u Kotoru – repetitor – k. 592...i u bližem zadatku izbiti na liniju Kula – tt 563 – Mali vis (desno od tt 563), a u sledećem na liniju Zagrađe – k. 592...

2. Pionirski vod sa p/p desno raskrsnica puta Sokoline – pijaca, lijevo Pezerovića kuće napada pravcem k. 284 – tt 598 sa zadatkom...izbiti na liniju tt 623 – k. 581...

3. Četa Vagani vrši napad sa sadašnjih položaja glavnim snagama pravcem Bujadnice – s. G. Hadrovci, a pomoćnim Pločnik (k. 661) – s. D. Hadrovci sa zadatkom...izbiti na liniju Badnjevi – Arnautska brda – Debelo brdo...

4. Druga lpč sa tv (tenkovski vod, op. a) 2/22. lpbr vrši napad sa p/p desno most u Topolju lijevo ušće potoka Gubavac g/s (glavnim snagama, op. a) pravcem Kožara – s. Ravne – s. D. Hadrovci, a p/s (pomoćnim snagama, op. a) pravcem k. 334 – s. Duratovci – Jarčište...i u bližem zadatku izbiti na liniju s. Ravne – Jasikovica, a u sledećem s. Hadrovci – Jarčište...

5. četa Liplje vrši napad sa sadašnjih položaja pravcem Ilijaševica – Golo Brdo – Bilice sa zadatkom: vezati snage neprijatelja...

10. vod „Jelšingrad“ sa jednim odeljenjem iz voda za aktivna dejstva prelazi u rezervu brigade... Ostale jedinice iz sastava 1. lpbr (Kotor-Varoš) dobile su zadatke čuvanja dostignutih linija odbrane u svojim selima, osmatranja ARBiH u selima koja je ona branila, praćenje aktivnosti njenih jedinica, blokiranje manevara njenih jedinica, postavljanje zasjeda u svrhu spriječavanja izvlačenja njenih jedinica... Up: ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš) pov. broj: 91/92, *Zapovijest za napad*, 24. septembar 1992. godine.

⁸⁵ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 87. sjednice Ratnog predsjedništva održane 27.09.1992. godine*.

stanje. Srpska vojska minirala je teren u Rujevici kako bi onemogućila manevar branioca. Primjećen je prelazak manjih grupa branioca iz Večića prema Sokolinama i Srednjem Brdu. Neki od njih aktivirali su minu u Rujevici. Slobodan Dubočanin izvjestio je da su pripadnici VRS napustili liniju prema Ravnima, ali su krajem dana ponovo vraćeni na nju. Nedjeljko Đekanović izvjestio je da u Šibovima ima veći broj izbjeglica. Župljanin je boravio u Garićima. Stanovništvo tog sela bilo je uplašeno i izrazilo je lojalnost srpskim vlastima i vojsci. Nedostajalo im je hrane i tražili su od njega dozvolu da dignu svoju ljetinu s njiva. Sličan problem bio je u Šipragama. Đekanović je predložio da se dozvoli ubiranje ljetine u Garićima i Šipragama.⁸⁶ Brdo Lipik, *gdje su bile jake neprijateljske snage dobro utvrđene*, osvojeno je 29. septembra. Dva borca VRS tom prilikom su poginula. U selu Zagrađe nije zatečeno civilno stanovništvo, ali su pronađene veće količine namirnica. Neke jedinice 1. lpbr (Kotor-Varoš) nisu bile motivirane i izbjegavale su borbu. Druga četa 1. bataljona povukla se bez gubitaka radi čega je Župljanin smijenio njenog komandira i njegovog zamjenika. Skendervakufska brigada VRS osvojila je kotu 777, ali ne i Arnautska brda i Badanj. Primjećene su *grupe (u civilnoj odjeći) kako se prebacuju prema Baštini*. Minobacači su djelovali po Tešićima u kojima su se nalazili branioci, a Večići su *tučeni intenzivno*. Izvršena je razmjena jednog zarobljenog pripadnika VRS za tri zarobljena branioca ARBiH. Župljanin je ocijenio da se ofanzivna dejstva odvijaju prema planu.⁸⁷

Petar Spasojević, komandant Grupe lakih pješadijskih brigada (Grupa lpbr) naredio je komandi 4. lpbr da formira jednu borbenu grupu i uputi je u sastav 1. lpbr (Kotor-Varoš) do 12 sati 1. oktobra.⁸⁸

Hrvatske snage povukle su se iz Bosanskog Broda 6. oktobra 1992. godine. Za sedam dana HVO se počeo povlačiti s teritorije Kotor-Varoši, a desetak dana kasnije i iz Jajca.⁸⁹ Kotorvaroške Hrvate u pregovorima sa srpskim vlastima zastupao je banjalučki katolički biskup Franjo Komarica koji je do 1. oktobra posjetio Kotor-Varoš.⁹⁰

Zima je bila na pomolu, a srpska strana je do prvih sedmica oktobra bila rasterećena borbi za „posavski koridor“ tako da je mogla angažirati još veće snage na slamanju odbrane Jajca i Kotor-Varoši. Teško logistiranje branioca preko srpske teritorije zimi bi bilo nemoguće zbog neprohodnosti

⁸⁶ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 88. sjednice Ratnog predsjedništva održane 29.09.1992. godine*.

⁸⁷ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 89. sjednice Ratnog predsjedništva održane 30.09.1992. godine*.

⁸⁸ ICTY, VRS, Komanda Grupe lpbr, str. pov. broj: 50-39, *Formiranje borbene grupe*, 2. oktobar 1992. godine.

⁸⁹ A. Kliko, F. Čuskić, *17. Viteška*, 31-32. 63; A. Kliko *Rat*, 223, 234, 252.

⁹⁰ ...*Predsjednik Nedeljko Đ. (Đekanović, op. a) istakao je da...je dolazio biskup Komarica, predlaže da se o svemu mora dogovoriti, uz učešće korpusa, da se mora organizovati transport lica...* Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 90. sjednice Ratnog predsjedništva održane 1.10.1992. godine*.

vlašićkih klanaca. Nakon povlačenja HVO-a iz Kotor-Varoši bilo je za očekivati i njegovo povlačenje iz Dobretića čime bi put do slobodne teritorije bio mnogo duži, a samim time i opasniji. Uzimajući sve faktore u rasuđivanje nastale situacije ni Bošnjacima nije preostalo ništa drugo osim priključiti se pregovorima i spašavati svoje stanovništvo.⁹¹ Srpskoj strani je, također, odgovaralo ovakvo rješenje jer je za četiri mjeseca teških borbi izgubila mnogo boraca, a nije zaposjela teritoriju. Za potpuno ovladavanje teritorijom morala je računati na nove gubitke, a rezultat ni dalje ne bi bio izvjestan. Poštivanje dogovora s kotorvaroškim braniocima značilo je i spašavanje života svojih vojnika i uštedu vlastitih materijalno-tehničkih sredstava.⁹²

Valorizirajući rezultate oružene borbe obično se u obzir uzima samo teritorija. Da li je nešto odbranjeno ili zauzeto. Gotovo nikada se ne uzima u tu mučnu računnicu spašavanje stanovništva što bi trebalo biti na prvom mjestu. Imajući to na umu može se s punim pravom ustvrditi da je kotorvaroška bošnjačko-hrvatska odbrana bila izuzetno uspješna. Vojnički je natjerala agresorske vlasti na dogovor. Da Bošnjaci i Hrvati u Kotor-Varoši nisu stvorili respektabilnu vojnu silu, vjerovatno bi njihova sudbina bila mnogo teža i neizvjesnija.⁹³

Od 10. oktobra počeli su pregovori oko predaje branioca i iseljavanja bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Srpske vlasti poslale su braniocima imama iz Donjeg Varoša, Hasana Halilovića, i katoličkog svećenika iz crkve u gradu s ponudom i uslovima u vezi s predajom i iseljavanjem. S hrvatske strane u pregovorima je učestvovao Stipo Karajica, s bošnjačke Muhamed Sadiković, a sa srpske Boško Peulić, Slobodan Župljanin i Nedeljko Đekanović.⁹⁴ Za par dana počela je evakuacija bošnjačkih i hrvatskih civila i boraca u Travnik.⁹⁵

Na 101. sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš, održanoj 18. oktobra 1992, govorilo se o rezultatima borbenih dejstava na kotorvaroškoj opštini od 11. juna do dana održavanja sjednice. Nedeljko

⁹¹ ...agresor je pristao da prebaci na teritoriju pod kontrolom Armije BiH žene i djecu u oko 40 autobusa. Svi su oni stigli u Travnik, njih oko 2000 u prvom krugu. Nakon toga vrše se daljnji pregovori sa agresorom te postiže najvažniji cilj, spašavanje ljudskih života, pa se preostali dio stanovništva, oko 1740 duša, zajedno sa Štabom i oko 900 boraca prebacuju također za Travnik... Up: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 428.

⁹² ...Predsjednik Nedeljko Đ. istakao je da je prije dva dana bio prošireni sastanak sa predstavnicima hrvatskih sela, a sastanku su, pored ostalih prisustvovali i Vojo Kuprešanin, Stojan Župljanin, predstavnik HDZ B. Luka i dr., kojom prilikom je dogovoreno da se u narednih 7 dana predaju svi sa oružjem, da se ukida HVO, da su šanse zato realne, a nešto slično pokušat će ostvariti i sa muslimanskom stranom... Up: ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 94. sjednice Ratnog predsjedništva održane 10.10.1992. godine*.

⁹³ Opširnije o izlasku Kotorvarošana u Travnik pogledati: M. Krzić i dr, *Svjedočiti*, 459-465.

⁹⁴ ICTY, *Izjava svjedoka Murisa Hadžiselimovića*, razgovor vodili Grant T. McIntosh Jr, Oyvind Hoel i Thomas Ackheim 26, 31. oktobar 1996. godine

⁹⁵ ...Na prostoru Kotor Varoša u toku je razoružavanje ekstremnih ustaško-muslimanskih formacija iz rejona sela Bilice i Večići te u pratnji međunarodnih organizacija i UNPROFOR-a odlazak sa tih područja, akcija je u toku. Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/423, *Redovni borbeni izveštaj*, 17. oktobar 1992. godine.

Đekanović informirao je prisutne o sprovođenju akcije predaje naoružanja branioca koji su napuštali teritoriju. Napomenuo je kako se cjelokupna aktivnost oko predaje naoružanja i iseljavanja Bošnjaka i Hrvata odvijala *po nalogu Vlade i Predsjedništva Republike Srpske* i da su učestvovali Vojo Kuprešanin, pregovarači i predstavnici Međunarodnog komiteta Crvenog križa (MKCK). Predana je značajna količina naoružanja. Komandant 22. Ipbr, Boško Peulić, istakao je *da je od samog početka (11/6) učestvovao u kreaciji kompletnih aktivnosti i da se tom prilikom nije odustajalo od opšte politike i ciljeva i to: spriječiti bratoubilački rat na ovim prostorima, onemogućavanje upada oružanih formacija i rasformiranje svih paravojnih jedinica, već da postoji i djeluje samo Vojska Republike Srpske*. Naglasio je *kako je upravo u tom cilju uslijedila akcija, prvo na lijevoj, a zatim i na desnoj strani Vrbanje, da je u toku tih aktivnosti uslijedila i akcija razoružavanja i da sve ostale aktivnosti treba usmjeriti u tom pravcu, odbaciti pri tome sva emotivna osjećanja, uvažavajući mrtve, te da će svi ratni zločinci i rukovodioci pobune odgovarati*. Na ovoj sjednici predloženo je da se *taksa za iseljenje umjesto 100 DM, koliko je do tada koštala, poveća na 300 DM*.⁹⁶ Bila je to dobra prilika da se od Bošnjaka i Hrvata koji su se iseljavali u velikom broju iznudi značajnija količina novca.

Skoro svi borci VRS i srpsko stanovništvo Kotor Varoši i okoline ogorčeno je reagiralo što je bošnjačkom i hrvatskom stanovništvu *preko Crvenog krsta dozvoljeno da iz grada odu nekažnjeni ratni zločinci*.⁹⁷ Za te borce i srpsko stanovništvo svi učesnici „oružane pobune“, kako su Srbi nazivali bošnjačko-hrvatsku odbranu, bili su ratni zločinci.

Neki od viđenijih Bošnjaka i Hrvata zarobljeni su i zatočeni, a potom i izvedeni pred srpski sud pod optužbom za „oružanu pobunu.“ Fikret Đikić (predsjednik SDA) nakon višednevnog premlaćivanja u CSB Banja Luka, sproveden je u zatvor Tunice u kojem je nastavljeno njegovo mučenje. Iz Tunica je sa Antom Mandićem (prijeratni predsjednik Skupštine opštine Kotor-Varoš i predsjednik HDZ), Mirom Petrušićem (HDZ) i još trojicom prebačen u Mali logor u Banja Luci. Izveden je i na sud na kojem je, ipak, oslobođen optužbi. Sa istom optužnicom pred srpskim sudom našao se i Marijan Miškić. U januaru je Đikić platio 300 DM takse za iseljavanje u Hrvatsku. Na putu prema Hrvatskoj opljačkan je od strane srpske policije.⁹⁸ Među trojicom koje Đikić spominje u svojoj izjavi bio je Nedjeljko Marić (komandir SJB Kotor-Varoš).

Poslije iseljavanja Bošnjaka i Hrvata s područja opštine Kotor-Varoš (bez Večića) srpska vojska i policija pretresala je teren. U Baštini, Plitskoj i

⁹⁶ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 101. sjednice Ratnog predsjedništva održane 18.10.1992. godine*.

⁹⁷ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/427, *Redovni borbeni izvještaj*, 19. oktobar 1992. godine.

⁹⁸ ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Đikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine.

Hanifićima pronašla je *određene količine opreme, municije, ručno građenih eksplozivnih sredstava i sanitetskog materijala*. Iz napuštenih sela pokupila je stoka.⁹⁹

Nakon što je posredovao u iseljavanju većine kotorvaroških Hrvata i Bošnjaka, biskup Komarica se 26. oktobra 1992. obratio Stojanu Župljaninu, načelniku CSB Banja Luka, s molbom da omogući kretanje kotorvaroških svećenika po cijeloj banjalučkoj regiji.¹⁰⁰

Večići: genocidna namjera Vojske Republike Srpske

Večići se nalaze desetak kilometara jugoistočno od Kotor-Varoši. S tri strane okruženi su stjenama, a jedna im je okrenuta ka plodnoj ravnici oko rijeke Vrbanje zvanj Večićko polje. Od druge polovine juna svakodnevno su granatirani artiljerijskim oruđima različitih kalibara i tenkovima, pa čak su i aviobombardirani. Preživjeli svjedoci navode da su na selo ispaljene hiljade projektila za tih pet mjeseci. Dostupni izvori srpske provincijencije to potvrđuju. Selo Hadrovci potpuno je artiljerijski razrušeno od 11. juna do sredine oktobra 1992. godine. Dva najsnažnija pješadijska napada na Večiće srpske snage izvele su 29. juna i 11. jula. Ovaj drugi napad podržan je i avionima. Večići su od svih kotorvaroških sela najviše pretrpjeli.¹⁰¹

Nakon predaje naoružanja i izlaska većine kotorvaroških branioca i bošnjačkih i hrvatskih civila poslije 10. oktobra, srpski agresor stekao je mogućnost da svo raspoloživo ljudstvo i borbenu tehniku koncentrira na Večiće. Ipak, poučena svojim četveromjesečnim lošim borbenim iskustvom sa braniocima Večića, srpska vojska nije se olahko usuđivala na novi napad, čak ni nakon što je zaposjela sva ostala bošnjačka i hrvatska sela do 18. oktobra. Čitav taj mjesec očekivala je predaju i vodila intenzivne pregovore – zajedno s predstavnicima Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš – s braniocima Večića. Istovremeno je iseljavala ostala bošnjačka i hrvatska sela.

Televizijska ekipa BBC-a (British Broadcasting Corporation) boravila je u Kotor-Varoši 12. oktobra. Tražila da ode u Bilice i Večiće, ali joj VRS to nije dopustila.¹⁰²

Na 99. sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 15. oktobra Nedeljko Đekanović predložio je formiranje štaba za pregovore s Večićima u čiji bi sastav ušli on, Boško Peulić, Momčilo Komljenović, Slobodan Župljanin i Zdravko Pejić. Planirao je tokom dana da pokušaju otići u

⁹⁹ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 103. sjednice Ratnog predsjedništva održane 21.10.1992. godine.*

¹⁰⁰ ICTY, Biskupski ordinarijat – Banja Luka, broj: 1175/92, 26. oktobar 1992. godine.

¹⁰¹ ICTY, *Izjava svjedoka Fikreta Đikića*, razgovor vodili Michael Keegan i Morten Bergsmo 18-20. august 1995. godine.

¹⁰² ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 96. sjednice Ratnog predsjedništva održane 12.10.1992. godine.*

Večići u vezi s pregovorima. Srpska strana uslovia je pregovore oslobađanjem trojice zarobljenih srpskih vojnika koji su se nalazili u Večićima. Peulić je naglasio da *svu aktivnost treba provesti, bez obzira na emocije i neke druge pojave u vezi sa ovom aktivnosti i da su u tom pravcu i odluke najviših organa Republike Srpske*. Potvrdio je da su svi srpski ciljevi do tada postignuti. Slobodan Župljanin informirao je prisutne da je bio jedan pokušaj proboja grupe branioca iz Večića koji je spriječen i da je tom prilikom lakše povrijeđen jedan borac 1. Ipbr (Kotor-Varoš). Jedna grupa, *od 15-tak muškaraca*, uspjela se probiti u pravcu Tešnja.¹⁰³ U Kotor-Varoši boravila je i ekipa MKCK u vezi s pregovorima. Pregovori u Večićima nisu napredovali, a u Baštini je sačinjen spisak od 1 200-1 500 ljudi koji su trebali biti iseljeni sa tridesetak autobusa. Peulić je izvjestio kako je grupa pripadnika jedinice policije za specijalne namjene CSB Banja Luka, koja je bila potčinjena njegovoj brigadi, samovoljno 6. oktobra napustila položaje na Vlašiću i prebacila se u Kotor-Varoš.¹⁰⁴ Vjerovatno zbog pljačke napuštene imovine Bošnjaka i Hrvata.

Služba državne bezbjednosti pri CSB Banja Luka raspolagala je *dosta pouzdanim saznanjima* da se na području Jajca vode završne operacije i da bi taj grad ubrzo trebao pasti pod srpsku vlast.¹⁰⁵ U rejonu Kotor-Varoši *predala se veća hrvatska vojna formacija* kojoj je srpska vlast omogućila izlazak u Hrvatsku.¹⁰⁶ Služba je imala saznanja da se i večićki branioци *žele predati pod uslovom da im se dozvoli nesmetan odlazak prema Travniku*.¹⁰⁷ Komanda 1. KK izvjestila je 18. oktobra Glavni štab (GŠ) VRS da je u toku *dobrovoljno iseljavanje* Bošnjaka i Hrvata u rejonu Kotor-Varoši i da je *ostalo samo poznato uporište Večići* u vezi čije predaje se vrše razgovori.¹⁰⁸

Slobodan Župljanin izvjestio je 25. oktobra Ratno predsjedništvo srpske opštine Kotor-Varoš na 107. sjednici da je uspostavljen kontakt s Večićima. Predložio je *da im se ponudi evakuacija žena i djece kako nebi ginuli*. Njegov prijedlog usvojen je jednoglasno. Donesen je zaključak *da im se uputi posljednji poziv da puste žene i djecu kao i sve naše zarobljenike i da se*

¹⁰³ ICTY, RS, Kotor-Varoš, Izvod iz zapisnika sa 99. sjednice Ratnog predsjedništva održane 15.10.1992. godine.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ ...Muslimani su prilično iznenađeni naglim i neočekivanim ponašanjem Hrvata, koji masovno napuštaju područja pod kontrolom Muslimana i iseljavaju se u pravcu Hrvatske, a ima i slučajeva da prelaze na područje pod srpskom kontrolom, samo da bi izbjegli vojno angažovanje... Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 458/82, op. radnici: Radulović, Šajinović, Stjepanović, Službena zabilješka, 17. oktobar 1992. godine.

¹⁰⁶ ...Iz svega ovoga da se zaključiti da će se dalji sukobi na području Republike Srpske voditi uglavnom sa muslimanskim oružanim formacijama... Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 458/82, op. radnici: Radulović, Šajinović, Stjepanović, Službena zabilješka, 17. oktobar 1992. godine.

¹⁰⁷ ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 458/82, op. radnici: Radulović, Šajinović, Stjepanović, Službena zabilješka, 17. oktobar 1992. godine.

¹⁰⁸ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/425, Redovni borbeni izvještaj, 18. oktobar 1992. godine.

*nakon toga vojno riješi ovo pitanje.*¹⁰⁹ „Vojno rješavanje“ značilo je da sve muškarce treba pobiti. Na narednoj sjednici Momčilo Komljenović, predsjednik Izvršnog odbora i član Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš, predložio je da se utvrdi tekst poziva – kojeg je već usvojio Izvršni odbor na svojoj 30. sjednici – *paravojnim formacijama sela Večići za evakuaciju njihovih žena i djece uz uslov puštanja zarobljenih Srba.*¹¹⁰ Na sljedećoj sjednici, 26. oktobra, Žarko Mikić upoznao je Ratno predsjedništvo s konačnim tekstom *poziva paravojnim formacijama sela Večići* koji je jednoglasno prihvaćen.¹¹¹ Jasan stav o ubistvu svih večićkih branioca – odnosno vojno-sposobnih muškaraca bez obzira na borački status¹¹² – potvrđen je na 110. sjednici 28. oktobra. Zdravko Pejić predložio je *varijantu za rješavanje* koja je jednoglasno usvojena. Ta „varijanta“ bila je iseljavanje bošnjačkih civila iz Večića uz prethodno puštanje srpskih zarobljenika, *a onda da se preostali dio vojno blokira i uništi.*¹¹³ Večićkim braniocima nije ostavljena mogućnost da prežive i da se prebace na slobodnu teritoriju kao ostali Kotorvarošani koji su se predali sredinom oktobra. Bilo je samo pitanje da li će se dopustiti civilima iseljavanje bez obzira da li su branioci predali naoružanje i opremu ili će im se to usloviti prethodnom predajom branioca. Radovan Karadžić bio je za prvu, a Ratko Mladić za drugu varijantu. Sutradan je Pejić izvjestio Ratno predsjedništvo da je s Večićima dogovorena evakuacija civila i puštanje srpskih zarobljenika.¹¹⁴

Predzadnjeg oktobarskog dana na 112. sjednici Ratnog predsjedništva Žarko Mikić predložio je da se naprave spiskovi za potrebe konvoja iz Večića. Zaključeno je da se dozvoli *Večićima 2-3 kombija, kao i pratnju jednog ljekara.*¹¹⁵

Istog dana komanda 1. Ipbr (Kotor-Varoš) izdala je naređenje za napad na Večiće. Kao obrazloženje navela je kako je *građanima sela Večići, putem sredstava informisanja i putem pregovora, ponuđena mogućnost da izvrše*

¹⁰⁹ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapismika sa 107. sjednice Ratnog predsjedništva održane 25.10.1992. godine.*

¹¹⁰ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapismika sa 108. sjednice Ratnog predsjedništva održane 26.10.1992. godine.*

¹¹¹ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapismika sa 109. sjednice Ratnog predsjedništva održane 27.10.1992. godine.*

¹¹² Srpske vojne i civilne vlasti nigdje na dijelovima teritorije Bosne i Hercegovine koje su okupirale od aprila 1992. do kraja svoje agresije nisu vršile provjere o boračkom statusu zarobljenih muškaraca i dječaka starosti od 17 do 60 godina. Tretirale su ih kao zarobljene borce, ali ni tada se prema njima nisu odnosili u skladu s važećim međunarodnim normama zaštite ratnih zarobljenika od pogubljenja. Nerijetko su ubijale i dječake mlađe od 17, kao i muškarce starije od 60 godina.

¹¹³ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapismika sa 110. sjednice Ratnog predsjedništva održane 28.10.1992. godine.*

¹¹⁴ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapismika sa 111. sjednice Ratnog predsjedništva održane 29.10.1992. godine.*

¹¹⁵ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapismika sa 112. sjednice Ratnog predsjedništva održane 30.10.1992. godine.*

uticaj na paravojne formacije da polože oružje pred VRS i mirnim putem riješe nastali sukob. Srpska strana zauzela je stav da se ne dozvoli evakuacija većičkih civila bez prethodnog izvlačenja tri leša svojih poginulih boraca i puštanja tri pripadnika VRS koji su se nalazili u većičkom zatvoru. Planirano je da konvoj većičkih civila krene u 7 sati 1. novembra. Komanda 1. lpbr (Kotor-Varoš) brigade imala je informacije da se u Večićima nalazi oko 400-450 branioca koji planiraju sukcesivno izvlačenje pravcima Večići – Dukići – Ježica, Večići – Dubokovac – Viševice i Večići – Rastik – Ševarike – Dobretići. Kotorvaroška 1. lpbr trebala je dijelom snaga napasti pravcem most (Vrbanjci) – Donje Postolje – Mutići – Velino brdo – Večići i izbiti na liniju Mutići – kt. 308 i tu biti u pripravnosti za nastavak napada pravcem Mutići – Velino brdo. Drugim dijelom snaga imala je zadatak djelovati pravcima Donji Obodnik – Večići i Draguljići – kt. 373 sadejstvujući 2. bataljonu 22. lpbr. Pionirski vod trebao je izvesti demonstrativni napad na pravcu Sokoline – Lazići i biti u pripravnosti za uvođenje u borbu na pravcu Mutići – Tepići. Ostale jedinice 1. lpbr (Kotor-Varoš) trebale su osiguravati teritoriju u svojoj zoni odgovornosti, zatvoriti sve pogodne pravce za izvlačenje Večićana *uz tijesno sadejstvo* s 2. bataljonom 22. lpbr i 1. lpbr (Skender Vakuf). Drugi bataljon 22. lpbr trebao je dijelom snaga blokirati izvlačenje branioca Večića na pravcu Dabovci – Vasiljevići i jednim vodom izvesti demonstrativni napad na pravcu Sakani – kt. 310 – kt. 424 i potom ovladati kotom 424. Tenkovski vod dobio je zadaću davanja vatrene podrške iz Vrbanjaca pješadijskim jedinicama u napadu. Imao je biti u pripravnosti za pokret u Večiče. Skendervakufska 1. lpbr imala je zadatak da sprječava izvlačenje Večićana na pravcima Večići – Osredak i Večići – Rastik – Markovići i da bude u gotovosti za izvršenje napada dijelom snaga na pravcima Stol – Obradovići – Kerezi i Orahova – Dukići – Prosja – Večići. Osnovni vatreni položaj voda minobacača 82 mm nalazio se u rejonu kote 348. Napad je trebao početi narednog jutra kada je planirana i evakuacija većičkih civila.¹¹⁶

Prvog novembarskog dana održana je vanredna sjednica Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš. Razgovaralo se samo o problemu predaje većičkih branioca i iseljavanja većičkih civila. Đekanović je izvjestio da su se pojavili novi problemi u vezi s pregovorima, a bila je to zabrana komande 1. KK VRS da se dozvoli iseljavanje većičkih civila prije nego branioci polože oružje. Upoznao je prisutne sa stavom Radovana Karadžića *da se dozvoli civilima iz Večića iseljenje kao i da im se za to obezbijede uslovi*, ali i sa aktom koji je potpisao u komandi Korpusa na zahtjev generala Talića, a kojim se Talić ograđuje o puštanju civila iz Večića. Naglasio je kako je na Ratnom predsjedništvu *da odluči da li će dozvoliti iseljavanje civila uz preuzimanje na sebe sve odgovornosti za naknadne posljedice i uz ogradu generala Talića ili*

¹¹⁶ ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), str. pov. broj: 185/92, *Naređenje za izvođenje borbenih dejstava*, 30. oktobar 1992. godine.

da odustane od takvog načina rješavanja Večića.¹¹⁷ Sutradan je održana 114. redovna sjednica Ratnog predsjedništva. Đekanović je informirao da će tokom dana doći pukovnik Stevan Bogojević i da je Ratko Mladić naredio da se sve što se s njim dogovori u vezi s Večićima mora izvršiti.¹¹⁸ Nakon što je Bogojević stigao, nastavljena je vanredna sjednica Ratnog predsjedništva koja je prekinuta dan ranije. Osim Bogojevića i Đekanovića, sjednici su prisustvovali major Janko Trivić, potpukovnik Dušan Novaković, kapetan Slobodan Župljanin, kapetan Nenad Balaban, Zdravko Pejić, Momčilo Komljenović i Čedo Đukić. Nastavak sjednice počeo je tako što je pukovnik Bogojević upoznao prisutne da je od Ratka Mladića dobio izričitu naredbu da iz Večića ne može niko izaći dok se ne izvrši безусловna predaja naoružanja. Đekanović je konstatirao da postoji neusaglašenost između stava Radovana Karadžića i naredbe Ratka Mladića. Trivić je prenio stav komande 1. KK VRS koji je bio u skladu s Mladićevom naredbom. Predložio je Đekanoviću da to prenese i Večićanima uz poruku da još jednom razmisle o bezuslovnoj predaji, ali i da prenese Karadžiću da njegov stav nije ispoštovan i da je jedini način rješavanja Večića onako kako je Mladić naredio. Kapetan Balaban na sjednicu je doveo i predstavnike pregovarača iz Večića, Raifa Alagića i Sajida Pašića. Bogojević im je prenio stav komande 1. KK VRS i pitao ih koliko im treba vremena da predaju naoružanje nakon čega ih je vratio u Večiće sa obavezom da ponovo dođu i donesu odgovor branioca.¹¹⁹

Prema procjeni komande 1. KK VRS u Večićima je bilo oko četiri stotine pripadnika ARBiH.¹²⁰ U noći 2/3. novembar branioci Večića oprostili su se od svojih porodica i krenuli u proboj.¹²¹ Drugog izbora nisu imali. Selo ne bi mogli odbraniti. Da su se predali, sudeći po zapisnicima Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš, sasvim sigurno bi svi bili pobijeni. O tome na srpskoj strani nije ni bilo dileme. Razlika u mišljenjima bila je samo da li civilima dopustiti evakuaciju prije predaje branioca i potom ih *vojno uništiti* ili evakuaciju usloviti predajom branioca i tako ih sve na prevaru, bez njihovog ikakvog otpora, likvidirati što je bila namjera Ratka Mladića i njegovih potčinjenih (Momir Talić, Janko Trivić, Boško Peulić i druge straješine VRS u rejonu Kotor-Varoši). Kao dokaz ovoj tvrdnji mogu se navesti pogubljenja blizu dvije stotine zarobljenih Večićana u zasjedama na pravcu njihovog izvlačenja na slobodnu teritoriju. Nema nimalo sumnje da bi bili ubijeni i da su

¹¹⁷ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa vanredne sjednice Ratnog predsjedništva održane 01.11.1992. godine.*

¹¹⁸ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 114. sjednice Ratnog predsjedništva održane 02.11.1992. godine.*

¹¹⁹ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika s nastavka vanredne sjednice Ratnog predsjedništva održane 02.11.1992. godine.*

¹²⁰ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/453, *Redovni borbeni izvještaj*, 1. novembar 1992. godine. U izvještaju 27. oktobra 1992. računala je da ih ima *oko 450...* Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/443, *Redovni borbeni izvještaj*, 27. oktobar 1992. godine.

¹²¹ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/456, *Redovni borbeni izvještaj*, 3. novembar 1992. godine.

se predali u selu. Bar sedam dana prije nego su krenuli u proboj, na sjednicama Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš odlučeno je će biti *vojno uništeni*.

Ujutro 3. novembra većički civili krenuli su u koloni iz sela s bijelom zastavom prema Vrbanjcima.¹²² Mnogi od njih nikada više nisu vidjeli svoje sinove, unuke, očeve, muževe, braću, amidže, daidže... s kojima su se oprostili tokom noći jer je većina njih izginula u probou ili je zarobljena i mučki likvidirana. Preživjelo ih je do slobodne teritorije svega 97-98. Bio je to neopisivo mučan i bolan rastanak. Ne i jedini takav u Republici Bosni i Hercegovini u vremenu velikosrpske agresije 1992-1995. godine. Republika Srpska nastala je na krvi i u bolu stotina hiljada Bošnjaka i Hrvata koji su živjeli na teritoriji koju je za nju zaposjela JNA od jeseni 1991. do proljeća 1992. godine.

Služba državne bezbjednosti pri CSB Banja Luka imala je u Kotor-Varoši *izvor* pod pseudonimom *Japanac* koji ju je obavještavao o stanju među Bošnjacima na području opštine. Čini se prilično vjerovatnim da je *Japanac* bio osoba bošnjačke nacionalnosti. Za osobu srpske nacionalnosti, kao *izvor*, služba u to vrijeme i na području kotorvaroške opštine ne bi trebala koristiti pseudonim. Zapravo, nije imala ni potrebu za saradnikom srpske nacionalnosti za te poslove. Osim toga, *Japanac* je izvještavao o situaciji s terena gdje su se još uvijek nalazili Bošnjaci. On je službu obavijestio 3. novembra da su se *naoružana lica muslimanske nacionalnosti...izvukla iz obruča (Večića, op. a) u pravcu Šipraga ili Kotor Varoša*. Da je *Japanac* bio srpske nacionalnosti znao bi da se Večićani nisu izvlačili prema Kotor-Varoši. Očito je da nije bio ni u gradu. Tako da se čini mogućim da je *Japanac* bio iz Večića jer je znao da su Večićani krenuli u proboj, ali nije znao kojim pravcem. Služba državne bezbjednosti pretpostavljala je da ima oko 500-700 *naoružanih pripadnika SDA* koji su krenuli u proboj. U Večićima su ostali civili, uglavnom starci, žene i djeca. Tog dana na području Kotor-Varoši uočen je automobil MKCK. Služba je pretpostavljala će stupiti u kontakt sa srpskim vlastima u cilju zaštite bošnjačkog civilnog stanovništva.¹²³

Ratno predsjedništvo srpske opštine Kotor-Varoš održalo je sjednicu 4. novembra u jutarnjim satima. Župljanin je informirao da je u toku jučerašnjeg dana došlo do borbe između srpske vojske i branioca Večića koji su krenuli u proboj. Predalo se *150 bojovnika i civila*. U Skender Vakufu nalazilo se oko dvadeset *zarobljenih, kao i poginulih i ranjenih bojovnika*. Zdravko Pejić istakao je da bi što prije trebalo organizirati odlazak konvoja s civilima. Na sjednici je odlučeno da će *o sudbini zarobljenih bojovnika odlučivati Zdravko*

¹²² ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/456, *Redovni borbeni izveštaj*, 3. novembar 1992. godine.

¹²³ ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, op. radnici Radulović, Šajinović, Stjepanović, broj: 474/92, *Službena zabilješka*, 3. novembar 1992. godine.

Pejić, Slobodan Župljanin, Nenad Balaban i Dušan Novaković.¹²⁴ To nisu bili *bojovnici* nego grupa civila koja je 3. novembra krenula u koloni iz Večića u Vrbanjce s namjerom da se preda. Istog dana komanda 1. KK u svom izvještaju GŠ VRS kaže da su to uglavnom bili *žena i deca*, što potvrđuje da se radi o grupi koja je iz Večića krenula u Vrbanjce s bijelom zastavom ujutro 3. novembra.¹²⁵ Iz ovog izvještaja jasno se vidi kako je srpska strana i bošnjačke civile tretirala kao *bojovnike* i *zelene beretke*. U istom izvještaju komande 1. KK kaže se da su *zelene beretke* iz Večića upale u zasjedu kojom prilikom ih je četrdeset ubijeno,¹²⁶ a dvadeset zarobljeno.¹²⁷ Vjerovatno su to oni zarobljenici za koje je Slobodan Župljanin na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš rekao da se nalaze u Skender Vakufu. U narednom izvještaju 1. KK iz istog dana spominje se zarobljavanje dvije stotine Večićana. Potvrđena je informacija iz prethodnog izvještaja da je u zasjedi ubijeno četrdeset Večićana. Istog dana svi zarobljenici, njih 161, su ubijeni: *Nad zarobljenim pripadnicima zelenih beretki otpočeo je žestok masakr zbog ranjavanja 4 i pogibije 1 borca i 1. Ipbr Kotor Varoš, kao i zbog spaljivanja ranjenih boraca na Goloj planini /Jajce/.*¹²⁸ Komandi 1. KK bilo je jasno da su to elementi genocida nad kotorvaroškim Bošnjacima, te je, navodno, činila *ozbiljne namere za sprečavanje genocida nad muslimanima*. Propustila je žene i djecu iz Kotor-Varoši prema Travniku,¹²⁹ ali nije zaštitila ratne zarobljenike u skladu s

¹²⁴ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 116. sjednice Ratnog predsjedništva održane 04.11.1992. godine.*

¹²⁵ ...u večernjim satima predalo se još 150 pripadnika zelenih beretki, uglavnom žena i dece... Up: ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/458, *Borbene izveštaj*, 4. novembar 1992. godine.

¹²⁶ Najveći broj ubijenih u jednoj zasjedi je u Dubokoj. Poginulo je sedamnaest boraca koji su se probijali iz Večića.

¹²⁷ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/458, *Borbene izveštaj*, 4. novembar 1992. godine.

¹²⁸ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/459, *Redovni borbeni izveštaj*, 4. novembar 1992. godine. Srpski ranjenici nisu živi spaljivani na Goloj planini kod Jajca. To je izmislila srpska propaganda. U pješadijskom napadu na Jelik (Gola planina), augusta 1992, poginulo je više boraca VRS. Leševi nekih od njih ostali su previše blizu linije odbrane ARBiH. Dan nakon napada ARBiH je pozvala VRS da u tom rejonu uspostave primirje kako bi srpska strana izvukla leševe svojih poginulih boraca. Vojska RS nije odgovorila pozitivno. Vjerovatno iz razloga što je planirala nastaviti borbena dejstva, te bi primirje poremetilo njene planirane aktivnosti. S obzirom da su bile velike vrućine, leševi su brzo počeli truliti i praviti neugodan miris braniocima na njihovoj liniji odbrane. Poslije nekoliko dana, branioци su samoinicijativno spalili nekoliko leševa koji su im bili najbliži i čiji im je neugodni miris raspadanja smetao. Nakon izvlačenja tijela poginulih boraca VRS, srpska propaganda izmislila je da su oni zarobljeni kao ranjenici i potom živi spaljeni. Ubijanje zarobljenih Večićana u Grabovici kod Šipraga desilo se gotovo tri mjeseca poslije. Teško da je slučaj na Goloj planini kod Jajca mogao utjecati na borce VRS i srpske civile da pobiju zarobljene Večićane. Ukoliko jeste, ovo je primjer koliko propaganda može utjecati na zbivanja. S obzirom da je politički i vojni vrh RS odlučio *vojno uništiti* većičke branioce još u zadnjoj sedmici oktobra, nema sumnje da je navedeni primjer navodnog spaljivanja ranjenika VRS na Goloj planini samo naknadno opravdanje komande 1. KK za ubijanje zarobljenih Večićana. Postoji mogućnost da je, krivo predstavljeni događaj na Goloj planini, s namjerom iskorišten kao motivacija za njihovo ubijanje.

¹²⁹ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/459, *Redovni borbeni izveštaj*, 4. novembar 1992. godine.

važecim međunarodnim normama o običajima i načinu ratovanja prema kojima je morala spriječiti njihovo ubijanje. Zapravo, potrudila se da prikrije genocid, kako je sama okarakterizirala masakr zarobljenika, te je već narednog dana izvjestila GŠ VRS da je *u sukobu sa vojskom Republike Srpske, a nakon pogibije jednog borca i ranjavanja nekolicine, u borbi stradalo više od 150 ekstremista* iako ga je prethodnog dana obavijestila da su zarobljeni i masakrirani.¹³⁰

Jedinice VRS nakon masakra 161 zarobljenog borca ARBiH koji su krenuli u proboj iz Večića na slobodnu teritoriju nastavile su potragu za razbijenim naoružanim grupama s ciljem da i njih likvidiraju. Komanda 1. KK procjenjivala je da ih ima još 20-30.¹³¹

Zarobljeni Večićani masakrirani su u osnovnoj školi u selu Grabovica kod Šipraga. Srpska vojska i civilna vlast brzo su očistile mjesto zločina kako bi sakrile svoje zlodjelo i srpsku djecu vratile u tu grozomornu krvavu školu. Predsjednik Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš, Nedeljko Đekanović, lično je otišao 5. novembra u Grabovicu kako bi *nadgledao asanaciju terena i čišćenje škole*. Asanacija terena znači uklanjanje leševa ubijenih i čišćenje tragova njihovih pogubljenja. Župljanin je na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš 6. novembra najavio da će tokom dana otići u Večiće. Na istoj sjednici odlučeno je, ako dođe do zarobljavanja u Večićima, da zarobljenike treba prevesti u logor na Manjaču.¹³² Izgleda kako je, nakon masakra u Grabovici i pogibije mnogih Večićana u zasjedama, srpskim vojnim i civilnim vlastima bilo dovoljno njihove krvi. U selu su zarobljena *trojica pripadnika zelenih beretki*.¹³³

Do kraja prve sedmice novembra Večići su ispražnjeni. Srpske snage vršile su pretres terena i uspostavile potpunu kontrolu nad cjelokupnom teritorijom opštine Kotor-Varoš. Novi problemi počeli su se pojavljivati u „lojalnim“ selima Garići i Šiprage. Iz pravca tih sela otvarana je vatra pješadijskim naoružanjem. Ratno predsjedništvo srpske opštine Kotor-Varoš pretpostavljalo je kako neko sa srpske strane pokušava isprovocirati sukob s mještanima tog sela, te je odlučilo poduzeti mjere da to spriječi.¹³⁴ Jedinice 1. lpbr (Skender Vakuf), nakon borbenih dejstava u rejonu Kotor-Varoši pripremale su se za napad na Turbe, 2. bataljon 22. lpbr vršio je čišćenje u Večićima, a 1. lpbr (Kotor-Varoš) u svojoj zoni odgovornosti.¹³⁵ Oko dvadeset

¹³⁰ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/460, *Redovni borbeni izveštaj*, 5. novembar 1992. godine.

¹³¹ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/463, *Redovni borbeni izveštaj*, 6. novembar 1992. godine.

¹³² ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 118. sjednice Ratnog predsjedništva održane 06.11.1992. godine*.

¹³³ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 119. sjednice Ratnog predsjedništva održane 07.11.1992. godine*.

¹³⁴ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapisnika sa 120. sjednice Ratnog predsjedništva održane 09.11.1992. godine*.

¹³⁵ ICTY, VRS, 1. KK, str. pov. broj: 44-1/472, *Borbeni izveštaj*, 11. novembar 1992. godine.

osoba, zatočenih u Kotor-Varoši, prebačeno je na Manjaču poslije 12. novembra.¹³⁶ Ahmet Ćirkić razmjenjen je za trojicu zarobljenih srpskih vojnika koji su se nalazili u Tešnju.¹³⁷ Savo Tepić predložio je 4. decembra na sjednici Ratnog predsjedništva srpske opštine Kotor-Varoš da se donese odluka o protjerivanju iz Republike Srpske svih *koji su bili ili imaju nekog od članova porodice u neprijateljskoj vojsci*.¹³⁸

Preživjeli Večićani izašli su na slobodnu teritoriju oko 10. novembra 1992. godine. Bilo ih je 97-98.

Početkom decembra 1992. komanda 1. Ipbr (Kotor-Varoš) izvjestila je komandu 1. KK o stanju na terenu nakon rješavanja situacije u vezi s Večićima. Na području opštine još uvijek se nalazilo više razbijenih grupa pripadnika ARBiH. Utočište su, navodno, našli u selima koja su iskazala lojalnost VRS-u. Brojno stanje grupa bilo je od tri do dvadeset ljudi. *Najkarakterističnija takva grupa*, prema izvještaju 1. Ipbr (Kotor-Varoš), bila je pod vodstvom Ćamila Jusića. Kretala se u rejonu Garića i padina Uzlomca. Jusićeva žena i djeca nalazili su se u Garićima, te je komanda brigade računala da u tom selu ima svoje jatake. Više – brojnim stanjem manjih – grupa primjećeno je u rejonu između Večića i Garića. Nisu borbenu djelovale. Veliki broj Bošnjaka podnosio je zahtjeve za povratak u svoja sela. Do pisanja izvještaja bilo je osamdeset zahtjeva sa preko tri stotine članova domaćinstava. Među njima, navodno, bio je *i određen broj lica koja su učestvovala na neprijateljskoj strani*. Situacija u Garićima bila je neizvjesna. Komanda brigade raspolagala je informacijama da ima dosta ljudi koji su učestvovali u borbama protiv VRS i da nije predano sve oružje iz sela. Neki mještani prijavljivali su se preko lokalnog Crvenog križa civilnoj policiji sa željom da ih se sprovede na Manjaču.¹³⁹ U gradu su Hrvati održavali česte sastanke s katoličkim svećenikom. U šumi je uhvaćeno još šest muškaraca Bošnjaka koji su izjavili da nisu bili pripadnici ARBiH niti učesnici borbi protiv VRS proteklih mjeseci. U pretresu terena otkriven je veliki broj skloništa, bunkera i drugih objekata za vatreno dejstvo i zaštitu. U njima su pronađene različite minsko-eksplozivne naprave ručne izrade, municija i hrana. U četrnaest sela još uvijek se nalazio određen broj Bošnjaka i Hrvata koji su izrazili lojalnost srpskim vlastima. Grupe srpskih vojnika i pojedini vojnici samostalno su upadali u ova sela, maltretirali stanovnike i pljačkali ih. Iznuđivali su novac i razne tehničke predmete, vršili *silovanja i ubijanje bez ikakvog razloga*. Ovi zločinci bili su i s područja drugih opština. Iz Banja Luke,

¹³⁶ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapismika sa 123. sjednice Ratnog predsjedništva održane 12.11.1992. godine.*

¹³⁷ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapismika sa 125. sjednice Ratnog predsjedništva održane 14.11.1992. godine.*

¹³⁸ ICTY, RS, Kotor-Varoš, *Izvod iz zapismika sa 133. sjednice Ratnog predsjedništva održane 4.12.1992. godine.*

¹³⁹ Vjerovatno su računali da bi na taj način sigurnije mogli izaći na slobodnu teritoriju jer je to bilo vrijeme kada su međunarodne humanitarne organizacije izvršile pritisak na srpske vlasti da raspuste taj logor, a logoraše su potom prebacivale u Hrvatsku i zapadnu Evropu.

Prnjavora, a najviše ih je bilo iz Skender Vakufa. Bilo je primjera da su napadali i na srpske kuće, a nisu prezali od upotrebe vatrenog oružja i protiv pripadnika 1. lpbr (Kotor-Varoš).¹⁴⁰

Demografske posljedice provedenog genocida od strane Republike Srpske nad kotorvaroškim Bošnjacima i Hrvatima

Služba državne bezbjednosti CSB Banja Luka redovno je pratila demografske promjene na terenu u zoni svoje nadležnosti, odnosno rezultate provedenog genocida u kojem je sudjelovao i CSB sa svojim snagama, ali i sa snagama potčinjenih stanica javne bezbjednosti. Također je planirala kako protjerati preostalo bošnjačko i hrvatsko stanovništvo. Srpske vlasti protjerivale su Bošnjake i Hrvate i to im skupo naplaćivale.¹⁴¹ Poput nacističkog režima u okupiranim dijelovima Evrope za vrijeme Drugog svjetskog rata i srpski je porobljavao nepoželjno manjinsko stanovništvo na teritoriji koju je je okupirao.¹⁴² Prema izvještajima o rezultatima genocida nad Bošnjacima i Hrvatima, koje je CSB Banja Luka sačinjavao za svoju nadređenu komandu, jasno se vidi da je „etničko čišćenje“ bilo najvažniji cilj nakon ovladavanja prostorom. Od 11. juna 1992. do 10. maja 1993. *od 10.640 Hrvata koliko ih je bilo, ostalo oko 1.000 ili 5%, Muslimana kojih je bilo 11.161, ostalo oko 4.500 ili 23%.*¹⁴³

Nastavljajući „etničko čišćenje“ opštine Kotor-Varoš srpska vlast uspjela je do juna 1994. broj Bošnjaka smanjiti na oko 1 800, a Hrvata na oko

¹⁴⁰ ICTY, VRS, 1. lpbr (Kotor-Varoš), pov. broj: 239/92, *Referisanje komandantu 1. krajiškog korpusa o stanju u 1. lpbr Kotor-Varoš i zoni odgovornosti brigade*, 6. decembar 1992. godine.

¹⁴¹ *...Na području Šipraga i okolnih sela ima oko 150 „garantnih pisama“, te kada bi te porodice odselile, otišlo bi 600-800 osoba, ali zbog velikih obaveza plaćanja, ta akcija sporo ide. Isto tako, sa ovog područja, ima oko 70 radnika, koji su radili u Sloveniji, koje je trebalo pustiti da odu...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine.

¹⁴² *...Od preostalih radno sposobnih, trebalo je oko 200 zaposliti u sječi i izvozu šume i oko 300 na raščičavanju ruševina i drugih radova, kako bi bili pod potpunom kontrolom...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine.

¹⁴³ *...Hrvati su ostali u selima Zabrdje, Podbrdje, Šibovi, Baština, Novo Selo, te mali broj u Vrbanjcima i Orahovoj dok ih je veoma malo u samom Kotor Varošu. Radi se uglavnom o starijim osobama, tako da se od njih ne očekuje nikakva opasnost. Od ukupnog broja Muslimana, koji su ostali na području opštine, većina ih je u Šipragama i okolnim selima Dunići, Denići, Crepovi, Kovačevići, Zuhrići i Palivuk, gde ih ima oko 3.500, zatim se nalaze u Garićima, Curkićima, te veoma mali broj u Vrbanjcima i nešto u samom Kotor Varošu. I kod ove kategorije stanovništva, većina je starijih osoba i djece, ali ima i dobar broj borbeno sposobnih lica. Tako, procjenjujemo da do 35 godina starosti ima oko 400, a do 55 godina starosti još oko 250-300 lica...* Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine.

850. Broj Srba nije se promijenio.¹⁴⁴ Ti statistički podaci, koje je pribavila srpska služba državne bezbjednosti pri CSB Banja Luka, najbolji su pokazatelj provedenog genocida nad kotorvaroškim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom. Od juna 1994. do završetka velikosrpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, krajem 1995, protjerana je većina od preostalih Bošnjaka i Hrvata koje spominje srpska služba državne bezbjednosti u junu 1994. kao prisutne na kotorvaroškoj opštini.

Srpske vlasti nisu se plašile povratka Hrvata u Kotor-Varoš, ali jesu ponašanja Bošnjaka u Šipragama i drugim selima ukoliko bi ARBiH ovladala širim rejonom Meokrnja čime bi ostvarila uslove za svoj napredak prema Kotor-Varoši. Znajući za zlodjela jedinica kojima su naređivale da ih čine, bile su u bojazni od osvete ukoliko bi ARBiH ovladala opštinom.¹⁴⁵

Krajem septembra 1993. godine Vojni sud u Banja Luci osudio je na zatvorske kazne, od jedne do petnaest godina, desetericu Bošnjaka iz Šipraga za organiziranje pobune bošnjačkog stanovništva u šipraškim selima ukoliko ARBiH ovlada širim rejonom Meokrnja, ali i za špijunažu u njenu korist.¹⁴⁶

¹⁴⁴ ICTY, RS, MUP, Centar RDB Banja Luka, linija rada: 03, operativni radnik: 202, *Službena zabilješka*, 27. juni 1994. godine.

¹⁴⁵ ...Ukoliko bi došlo do proboja iz pravca Meokrnja, pretpostavljamo da bi se jedan broj Muslimana priključio agresoru, ili bi pak bili jataci i pomagali ga na drugi način...Ukoliko bi ipak do ovoga došlo, treba računati i na oko 1.000 Muslimana koji se sada nalaze u Travniku i Zenici, a rođeni na području opštine Kotor Varoš, koji bi se sigurno odlučili na osvetu...Prema operativnim saznanjima, mi ne očekujemo povratak formacija HVO, jer je sve do sada preko naših op. uporišta, provjereno u tri navrata. Naime, komandant HVO BUNDALO DRAGO, koji se nalazi u Austriji, pored ostalog, izjavljuje: "Hrvati ratuju samo tamo gdje imaju interes. Mi u Kotor Varošu nemamo više taj interes". Kod Muslimana, koji su napustili teritoriju opštine Kotor Varoš i onih koji su se prije ratnih dejstava našli u inostranstvu, stanje je nešto drugačije. Naime, jedan manji broj njih koji se sada nalaze u Hrvatskoj, Sloveniji i Austriji, željno očekuje revanš i osvetu, iako procjenjuju da na to još nije vrijeme. Tako jedna grupa njih oko 30-35 koja se nalazi u Austriji iz sela Večići i Hrvačani, pored ostalog ističe: "Dok postoji i jedno naše uho, osvetićemo se za sve što su Srbi učinili"...Većina onih koji rade u Švedskoj, Švicarskoj, Njemačkoj i drugim zemljama, skloniji su materijalnoj podršci, ali ne i svrstavanju u vojne formacije... Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, *Procjena bezbjednosnog stanja na području RO Kotor Varoš*, 10. maj 1993. godine.

¹⁴⁶ ...na širem području Šipraga, opština Kotor Varoš, od juna 1992. godine do juna 1993. godine, gore navedena lica su sačinjavala obavještajno-špijunsku grupu koja je prikupljala vojno-obavještajne podatke o vojsci Republike Srpske i putem radio veze ih slala pripadnicima tzv. Armije BiH. Takođe su vršili organizovanje i pripremanje muslimanskog stanovništva na području sela Šiprage radi pružanja oružanog otpora organima vlasti Republike Srpske. Tako je bilo planirano da izvrše oružanu pobunu u trenutku kada snage tzv. Armije BiH iz pravca Travnika izvrše napad na teritoriju Republike Srpske, konkretno na Šiprage, Kotor Varoš i dalje. U tu svrhu vršili su prihvatanje ilegalnih grupa, sastavljenih od pripadnika tzv. Armije BiH, primali od njih informacije, naoružavali muslimansko stanovništvo, te organizovali špijunske grupe čiji je zadatak bio da prikupljaju vojno-obavještajne podatke... Up: ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 10-921/93, *Informacija*, 8. oktobar 1993. godine; ICTY, RS, CSB Banja Luka, sektor SNB, broj: 10-923/93, *Kovačević Mujo i dr., osuđena grupa lica muslimanske nacionalnosti sa područja Šipraga, opština Kotor Varoš zbog pripremanja oružane pobune i špijunaže, Veza: Naša informacija broj: 02-737/93 od 14.07.1993. godine*, 8. oktobar 1993. godine.

S kotorvaroške opštine od 11. juna do izlaska iz Večića na slobodnu teritoriju oko 10. novembra 1992. ubijeno je 417 Bošnjaka (civilni, ratni zarobljenici i borci). Od ovog ukupnog broja 158 odnosi se na Večićane. Od 11. juna do sredine oktobra 1992. ubijeno je 174 kotorvaroških Hrvata (civilni, ratni zarobljenici i borci).

Ukupan broj ubijenih kotorvaroških Bošnjaka i Hrvata (civilni, ratni zarobljenici i borci) u 1992. je 591 osoba.

Gubici 1. Ipbr (Kotor-Varoš) na kotorvaroškom bojištu 1992. godine

Prema izvještaju komande 1. Ipbr (Kotor-Varoš) od juna 1992. do završetka borbenih dejstava na kotorvaroškoj opštini (prva sedmica novembra 1992) poginulo je 135 boraca od kojih su četverica bili maloljetni dobrovoljci. Poginulo je i dvanaest civila srpske nacionalnosti.¹⁴⁷ Srpska propaganda broj poginulih srpskih civila na području Kotor-Varoši višestruko je uvećala kako bi bošnjačke i hrvatske branioce iz 1992. prikazala kao teroriste i zločince. Ranjeno je 186 srpskih boraca i troje civila.¹⁴⁸ Podaci o poginulim i ranjenim borcima na kotorvaroškom bojištu iz ovog izvještaja odnose se samo na one koji su imali prebivalište na području kotorvaroške opštine, a ne i na one srpske borce koji su nastradali na tom bojištu iz sastava jedinica s drugih opština (Skender Vakuf, Čelinac, Teslić, Banja Luka, pripadnici jedinice za specijalne namjene CSB Banja Luka...). Nije jasno ni da li su obuhvaćeni nastradali kotorvaroški borci iz sastava 22. Ipbr i SJB Kotor-Varoš. Moguće je da se prikazani podaci ne odnose i na njih jer je ovaj izvještaj komandi 1. KK poslala komanda 1. Ipbr (Kotor-Varoš) o stanju u svojim jedinicama.

U decembru 1992. godine 1. Ipbr (Kotor-Varoš) raspolagala je sa 340 automatskih pušaka M70, 360 poluautomatskih pušaka M59/60, 38 puškomitraljeza M72, 7 snajperskih pušaka, 66 ručnih bacača M57, 4 minobacača 60 mm, 11 minobacača 82 mm, 2 bestrzajna topa, 3 ručna raketna bacača, 52 puškomitraljeza M53, 356 pušaka M48, 156 automata M56 i 44 automata M49/57. Dio pješadijskog naoružanja nalazio se *kod građana organizovanih u mjesnim zajednicama u seoske straže*. Od ostalih oruđa raspolagala je i sa jednim topom ZIS (76 mm), jednim protivavionskim topom 40 mm i jednim protivavionskim topom 20/3 mm.¹⁴⁹ Ovo stanje s naoružanošću 1. Ipbr (Kotor-Varoš) može se smatrati kako se odnosi na cijeli period njenog borbenog angažmana od osnivanja do završnih borbi na kotorvaroškoj opštini.

Uz – ranije prikazanu opremljenost 22. Ipbr i njeno brojno stanje – može se zaključiti kako je VRS na kotorvaroškom bojištu 1992. raspolagala respektabilnom vojnom silom u odnosu na branioce bošnjačkih i hrvatskih sela.

¹⁴⁷ ICTY, VRS, 1. Ipbr (Kotor-Varoš), pov. broj: 239/92, *Referisanje komandantu 1. krajiškog korpusa o stanju u 1. Ipbr Kotor-Varoš i zoni odgovornosti brigade*, 6. decembar 1992. godine.

¹⁴⁸ *Isto.*

¹⁴⁹ *Isto.*

Tome treba pridodati i činjenicu da je na tom bojištu koristila i avijaciju, kao i jedinicu za specijalne namjene CSB Banja Luka i jedinice iz sastava susjednih brigada s njihovom vatrenom podrškom čime se snaga VRS znatno uvećavala naspram branioca bošnjačkih i hrvatskih kotorvaroških sela koja su branjena od juna do novembra 1992. godine.

Zaključak

Prije velikosrpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na opštini Kotor-Varoš srpsko, bošnjačko i hrvatsko stanovništvo bilo je zastupljeno u gotovo približnom broju. Srbi su činili 38,14%, Bošnjaci 30,43%, Hrvati 29,01%, Jugoslaveni 1,92% i „Ostali“ 0,47% stanovništva kotorvaroške opštine. U vrijeme srpske nelegalne regionalizacije Bosne i Hercegovine 1991. srpski separatisti opštinu Kotor-Varoš proglasili su „srpskom opštinom“ u sastavu takozvane Autonomne regije Krajina (ARK) čije je sjedište bilo u Banja Luci. Gotovo istodobno izvršena je nelegalna regionalizacija Bosne i Hercegovine i od strane hrvatskih separatista. Dio rukovodstva HDZ-a formirao je nekoliko nelegalnih hrvatskih političko-teritorijalnih zajednica u Bosni i Hercegovini. Hrvatska zajednica Herceg Bosna zahvatila je u svoj sastav i Kotor-Varoš. Ona, ipak, nije imala stvarnu namjeru uključiti teritoriju te opštine kao što je namjeravala obuhvatiti dio susjedne skendervakufske opštine (Dobretići) čiji je predstavnik jedan od potpisnika osnivačkog akta HZ HB.

Lokalni predstavnici tri nacionalne političke stranke (SDS, SDA i HDZ) imali su dijametralno različite političke zamisli glede budućnosti kotorvaroške opštine, a koje su bile u skladu s politikama njihovih rukovodnih centara u Sarajevu. Kotorvaroški SDS nastojao je – uz pomoć JNA, nelegalne srpske TO i policijskih snaga pod svojom kontrolom – ostvariti prevlast na opštini kako bi je uključio u sastav ARK, odnosno takozvane Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (kasnije preimenovana u Srpsku republiku Bosnu i Hercegovinu, a potom u Republiku Srpsku). Zbog slabih izbornih rezultata, SDA u kotorvaroškoj lokalnoj vlasti nije imala veći utjecaj, ali je djelovala u skladu s generalnom politikom stranke i nastojala je Kotor-Varoš sačuvati u sastavu teritorijalno cjelovite Bosne i Hercegovine koja u proljeće 1992. stekla i državnu nezavisnost. Kotorvaroški HDZ djelovao je prema zamislama HZ HB za tu opštinu, a one su bile razmjena stanovništva, odnosno iseljavanje kotorvaroških Hrvata.

U drugoj sedmici juna 1992. dobro naoružane srpske vojne i policijske snage preuzele su lokalnu vlast i pohapsile opštinske i policijske funkcionere hrvatske i bošnjačke nacionalnosti, a među njima i predsjednika Skupštine opštine Antu Mandića (HDZ) i komandira SJB Kotor-Varoš Nedjeljka Marića (HDZ). U budućoj srpskoj državi – nezakonito i nasilno formiranoj na teritoriji međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine – prema zamislama njenih kreatora srpski narod morao je imati apsolutnu većinu stanovništva u

svakoj „srpskoj opštini“ u odnosu na Bošnjake i Hrvate. Zato su, istovremeno sa svojom oružanom agresijom, srpske snage započele s provođenjem različitih oblika nasilja i ratnih zločina nad tim narodima, a kako bi ih terorom prisilile da napuste kotorvarošku opštinu. Već prvog dana rata srpske vojne i policijske snage započele su s pojedinačnim i masovnim ubistvima Bošnjaka i Hrvata u gradu i selima što su nastavile i narednih mjeseci. Mnogi su premlaćeni, zatvoreni u logore i mučeni u njima. Srpski vojnici, policajci i civili pljačkali su njihovu pokretnu imovinu i uništavali nepokretnu. Neke bošnjačke i hrvatske žene su silovali.

Ipak, strah, panika i kaos koji su srpske vojne i civilne vlasti namjerno izazvale kako bi ostvarile svoje zamišljene političke ciljeve na kotorvaroškoj opštini, nisu obeshrabrile znatan dio bošnjačkih i hrvatskih vojnosposobnih muškaraca da pruže oružani otpor i tako zaštite sebe i svoje civile. Bez obzira što su imali i slijedili različite političke planove svojih nadređenih rukovodstava u vezi s Kotor-Varoši, bošnjački i hrvatski lokalni čelnici koji su izbjegli hapšenje objedinili su se u zajedničkoj potrebi, a ona je bila spašavanje bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Formirali su zajedničke „oružane snage“ s ciljem odbrane neokupiranih sela. Od 11. juna do 10. oktobra 1992. te snage uspješno su branile teritoriju nekoliko sela s njihovim stanovništvom sa obje strane rijeke Vrbanje.

Branioци su izvodili odbranu u veoma složenim uslovima. Sa svih strana bili su okruženi teritorijom pod kontrolom srpske vojske i policije. Zaposjedanje Vlašića od strane JNA u proljeće 1992. onemogućilo je potrebnu komunikaciju i logisticiranje kotorvaroških branioца s teritorije pod kontrolom ARBiH i HVO u srednjoj Bosni. To je istovremeno dovelo do njihovog potpunog okruženja. Jake i dobro opremljene snage JNA – kasnije VRS – raspoređene po svim važnim zemljišnim objektima na vlašićkom platou, uspješno su spriječile mogućnost povezivanja slobodne teritorije kotorvaroške opštine sa srednjom Bosnom. U takvom nepovoljnom operativno-taktičkom položaju, kotorvaroški branioци nisu mogli dugo braniti teritoriju koju su kontrolirali od maja do sredine oktobra 1992. godine. Zbog različitih ratnih ciljeva HVO i ARBiH u srednjoj Bosni, nisu mogli očekivati ni značajniju pomoć iz tog pravca. Za povezivanje srednje Bosne s Kotor-Varoši bila je potrebna zajednička akcija HVO i ARBiH iz lašvanske doline, ali ona nije bila moguća iz dva važna razloga. Prvi je bio političke prirode. Hrvatska zajednica HB nije imala namjeru teritorijalno obuhvatiti Kotor-Varoš, te nije bila ni zainteresirana za njegovo povezivanje sa srednjom Bosnom. Drugi razlog su jake snage VRS u rejonu Vlašića za čije bi razbijanje, koje je bilo neophodno za povezivanje lašvanske doline s Kotor-Varoši, trebao angažman znatnih snaga i materijalno-tehničkih sredstava što je 1992. bilo nemoguće. Odnosi HVO i ARBiH u srednjoj Bosni nisu bili ni približno dobri za jedan takav vojnički poduhvat. Objе vojske u srednjoj Bosni, iako saveznici u prvoj ratnoj godini, bile su u fazi formiranja i razvučene duž linija odbrane naspram VRS u rejonima Travnikа i Jajca, ali i u ozbiljnim međusobnim problemima oko

uspostave ili održavanja svoje kontrole u dubini slobodne teritorije. Već u junu 1992. godine HVO je izazvao oružani sukob na području novotravničke opštine i pravio ozbiljne probleme ARBiH u drugim srednjobosanskim opštinama. Otežavao je i njeno logisticiranje iz inostranstva preko Hercegovine i na svojim kontrolnim punktovima u srednjoj Bosni. Čitavu godinu trebalo je ARBiH nakon sukoba s HVO, koji je okončan u martu 1994, da ojača i sama oslobodi ključne objekte na vlašićkom platou što dokazuje kako ona to nikako ne bi mogla sama izvesti 1992, odnosno u vrijeme kotorvaroške odbrane. Uprkos svemu, bošnjačko-hrvatski branioци slobodne teritorije kotorvaroške opštine izdržali su do sredine oktobra 1992. godine. Svojom hrabrošću, odlučnošću i izdržljivošću natjerali su, kroz upornu i požrtvovanu borbu, agresorsku vlast na pregovore. Dogovorili su siguran izlazak na slobodnu teritoriju branioца i civila bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Iseljavanjem kotorvaroških Hrvata ostvarena je zamisao HZ HB u vezi s Kotor-Varoši. Srpske vojne i civilne vlasti drugačije su tretirale većičke branioce. Njima nisu dali mogućnost napuštanja teritorije pod istim uslovima kao ostalim kotorvaroškim branioциma. Kao razlog tome mogu se pretpostaviti dva uzroka. Prvi bi mogao biti veći pretrpljeni gubici koje su srpske snage imale u svojim pokušajima ovladavanja Večićima, odnosno osveta. Drugi mogućí uzrok jeste što je za ostatak slobodne teritorije pregovarala i hrvatska strana koja je, zapravo, bila odlučujuća u tom činu predaje i izlaska hrvatskih i bošnjačkih civila i branioца na slobodnu teritoriju. Hrvatska strana nije imala potrebu i interes voditi pregovore sa srpskom u vezi s bošnjačkim selom Večići. Na koncu, moglo bi se zaključiti kako su oba ta uzroka podjednako činila važan razlog za srpski odnos prema većičkim branioциma. Prepušteni sami sebi, većički branioци nisu imali drugog izbora osim oružanog proboja na slobodnu teritoriju u srednju Bosnu. S obzirom da su srpska vojna i civilna vlast već ranije odlučile da muškarce Večića *vojno unište*, na putu njihovog proboja srpska vojska postavljala im je zasjede. Nije imala milosti prema zarobljenicima. Nemilosrdno je masakrirala gotovo sve koje je zarobila. Srpske vlasti oružanim terorom 1992-1995. i različitim oblicima ratnih zločina, uključujući i jasne elemente genocida, ostvarile su svoje prijeratne zamisli i „etnički očistile“ kotorvarošku opštinu od većine njenog bošnjačkog i hrvatskog stanovništva koje je u njoj 1991. činilo 60% stanovništva.

Odbrana kotorvaroških Bošnjaka i Hrvata od juna do sredine oktobra 1992. predstavlja vojnički podvig, s obzirom na okruženje i uslove u kojima je izvođena, a sudbina Večićana uveliko podsjeća na genocid nad Bošnjacima u Srebrenici iz ljeta 1995. godine.

Summary

Prior to the Greater Serbia aggression on the Republic of Bosnia and Herzegovina in the municipality of Kotor Varoš, the Serb, Bosniak and Croat populations were represented in almost approximate numbers. Serbs made up 38.14%, Bosniaks 30.43%, Croats 29.01%, Yugoslavs 1.92% and "Others" 0.47% of the population of Kotorvaros municipality. At the time of the Serbian illegal regionalization of Bosnia and Herzegovina in 1991, Serbian separatists declared the municipality of Kotor Varoš a "Serbian municipality" within the so-called Autonomous Region of Krajina (ARK) based in Banja Luka. Almost simultaneously, the illegal regionalization of Bosnia and Herzegovina was carried out by Croatian separatists. Part of the HDZ leadership has formed several illegal Croatian political-territorial communities in Bosnia and Herzegovina. The Croatian community of Herceg Bosna also included Kotor Varoš. However, she did not have a real intention to include the territory of that municipality, as she intended to include a part of the neighboring Skendervakuf municipality (Dobretići), whose representative is one of the signatories of the founding act of HZ HB.

Local representatives of the three national political parties (SDS, SDA and HDZ) had diametrically different political ideas about the future of the Kotor municipality, which were in line with the policies of their governing centers in Sarajevo. The Kotorvaros SDS, with the help of the JNA, illegal Serb TO and police forces under its control, sought to gain dominance in the municipality in order to include it in the ARK, the so-called Republic of the Serb People in Bosnia and Herzegovina (later renamed the Serb Republic of Bosnia and Herzegovina). and then to the Republika Srpska). Due to poor election results, the SDA did not have much influence in the Kotor Varoš local government, but acted in accordance with the party's general policy and sought to preserve Kotor Varoš as part of a territorially integrated Bosnia and Herzegovina that gained state independence in the spring of 1992. The Kotorvaros HDZ acted according to the ideas of the HZ HB for that municipality, and they were the exchange of population, that is, the emigration of Kotorvaros Croats.

In the second week of June 1992, well-armed Serb military and police forces took over local government and arrested Croat and Bosniak municipal and police officials, including Municipal Assembly Speaker Ante Mandić (HDZ) and Kotor Varoš SJB Commander Nedjeljko Maric.). In the future Serbian state - illegally and forcibly formed on the territory of the internationally recognized Republic of Bosnia and Herzegovina - according to its creators, the Serbian people had to have an absolute majority of the population in each "Serbian municipality" in relation to Bosniaks and Croats. That is why, at the same time as their armed aggression, the Serbian forces began to carry out various forms of violence and war crimes against those peoples, in order to force them to leave the Kotorvaros municipality by terror.

Already on the first day of the war, Serbian military and police forces began individual and mass killings of Bosniaks and Croats in towns and villages, which continued in the following months. Many were beaten, imprisoned in camps and tortured there. Serb soldiers, police and civilians looted their movable property and destroyed their real estate. Some Bosniak and Croat women were raped.

However, the fear, panic and chaos deliberately provoked by the Serbian military and civilian authorities to achieve their imaginary political goals in the Kotorvaros municipality did not discourage a significant proportion of Bosniak and Croat able-bodied men from offering armed resistance to protect themselves and their civilians. Despite having and following the different political plans of their superiors regarding Kotor Varoš, Bosniak and Croat local leaders who escaped arrest united in a common need, which was to save the Bosniak and Croat populations. They formed a joint "armed force" to defend the unoccupied villages. From June 11 to October 10, 1992, these forces successfully defended the territory of several villages with their populations on both sides of the Vrbanja River.

The defenders performed their defense in very difficult conditions. They were surrounded on all sides by territory under the control of the Serbian army and police. The occupation of Vlasic by the JNA in the spring of 1992 prevented the necessary communication and logistics of Kotor's defenders from the territory controlled by the ARBiH and the HVO in central Bosnia. This at the same time led to their complete environment. Strong and well-equipped JNA forces - later the VRS - deployed on all important land facilities on the Vlašić plateau, successfully prevented the possibility of connecting the free territory of the Kotorvaros municipality with central Bosnia. In such an unfavorable operational-tactical position, the defenders of Kotor could not defend the territory they controlled from May to mid-October 1992. Due to the different war objectives of the HVO and ARBiH in central Bosnia, they could not expect significant assistance from that direction. Joint action by the HVO and ARBiH from the Lasva Valley was needed to connect central Bosnia with Kotor Varoš, but it was not possible for two important reasons. The first was of a political nature. The Croatian community of HB did not intend to include Kotor Varoš, and was not interested in connecting it with central Bosnia. The second reason is the strong forces of the VRS in the region of Vlasic, whose dismantling, which was necessary for connecting the Lasva valley with Kotor Varoš, would require the engagement of significant forces and material and technical means, which was impossible in 1992. Relations between the HVO and the ARBiH in central Bosnia were not nearly as good for such a military venture. Both armies in central Bosnia, although allies in the first year of the war, were in the process of being formed and deployed along the lines of defense against the VRS in the Travnik and Jajce regions, but also in serious mutual problems establishing or maintaining control in the depths of free territory. As early as June 1992, the HVO provoked an armed conflict in the

Novotravnik municipality and caused serious problems for the ARBiH in other central Bosnian municipalities. He also made it difficult for her to log in from abroad through Herzegovina and at her checkpoints in central Bosnia. It took ARBiH a whole year after the conflict with the HVO, which ended in March 1994, to strengthen and liberate key facilities on the Vlašić plateau, which proves that it could not have done it alone in 1992, during the Kotor defense. Despite everything, the Bosniak-Croat defenders of the free territory of the Kotorvaros municipality lasted until mid-October 1992. With their courage, determination and endurance, they forced, through persistent and self-sacrificing struggle, the aggressor government to negotiate. They agreed on a safe exit to the free territory of Bosniak and Croat defenders and civilians. With the emigration of the Croats of Kotor Varoš, the idea of HZ HB regarding Kotor Varoš was realized. Serbian military and civilian authorities treated Vecic's defenders differently. They were not given the opportunity to leave the territory under the same conditions as other Kotor defenders. Two reasons can be assumed as the reason for this. The first could be the greater losses suffered by the Serbian forces in their attempts to control the Večićs, that is, revenge. Another possible cause is that the Croatian side negotiated for the rest of the free territory, which was, in fact, decisive in the act of surrendering and exiting Croat and Bosniak civilians and defenders to the free territory. The Croatian side had no need or interest to negotiate with the Serb regarding the Bosniak village of Vecici. In the end, it could be concluded that both of these causes were equally important reasons for the Serbian attitude towards Večić's defenders. Left to their own devices, Vecic's defenders had no choice but to make an armed breakthrough into free territory in central Bosnia. Since the Serbian military and civilian authorities had already decided to destroy Večić's men militarily, the Serbian army ambushed them on the way to their breakthrough. She had no mercy on the prisoners. She ruthlessly massacred almost everyone she captured. Serbian authorities with armed terror 1992-1995. and various forms of war crimes, including clear elements of genocide, realized their pre-war ideas and "ethnically cleansed" the Kotor Varoš municipality of the majority of its Bosniak and Croat population, which in 1991 made up 60% of the population.

The defense of the Bosniaks and Croats of Kotor Varoš from June to mid-October 1992 was a military feat, given the environment and conditions in which it was carried out, and the fate of Vecic is very reminiscent of the genocide against Bosniaks in Srebrenica in the summer of 1995.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ),
2. Zbirke dokumenata elektronske baze podataka sudskih dokumenata Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY).

Knjige/Books:

1. Kliko Amir, Fikret Ćuskić, *17. Viteška Krajiška brdska brigada ARBiH*, Udruženje „17. VKbbr“, drugo izdanje, Ključ 2011.
2. Kliko Amir, *Rat u srednjoj Bosni 1992-1994. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.
3. Krzić Muharem, Selak Osman, Sadiković Muhamed i Todorovac Hamdija, *Svjedočiti zločin i bosno ljublje*, “Bošnjačka liga”- Pokret za ravnopravnost, Istraživačko-dokumentacioni centar, Sarajevo 2003.
4. Lucić Predrag, *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, Kultura & Rasvjeta - Civitas, Split – Sarajevo 2005.